

TÜRKİYE IN THE 1980s: EVERYTHING SOLID EVAPORATES

MUSTAFA FATİH SARI

Araştırma Görevlisi, Hacettepe Üniversitesi, Kamu Hukuku Bölümü, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı

Mail: mustafafatihisari@hacettepe.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6803-669X>

ABSTRACT

In the 1970s a radical transformation process was observed in economic, political, and cultural spheres in the West. One of the conceptualizations about this new situation was post-modernity. According to David Harvey, while the main concept that would explain the soul of the former era was "rigidity", the one for the new era was "flexibility". Flexibilization in labor processes and markets, rise in geographic fluidity and rapid changes in consumption patterns emerged in the new period. The state that was identified with rigidity substantially lost its efficiency in the economic sphere. This was essentially caused by the new technological developments and the increase in the flow/fluid of capital in the financialization process. The ties between the political sphere and economic were brought off; and the content of the political sphere was filled with issues of the cultural sphere. On the other hand, post-modern art has come to mean "liberation" from the solid patterns of modern art.

In Türkiye, a similar transformation process emerged in the 1980s. With the January 24 Decisions, the economic foundations of a new era were established. The Motherland Party came to power in the general elections held three years after the military coup on September 12, 1980 and the party was welcomed by mass support with its political approach in line with the spirit of the new era. The developments in this period such as the removal of the customs barriers, customizations, commodification of culture, erosion of the boundaries between private and public space can be considered the different titles of the same process: Rigidities are being stretched.

Keywords: Post-Modernity, Fordism, Keynesianism, Motherland Party, Consumer Society

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 15.03.2023

Kabul Tarihi: 03.04.2023

Yayın Tarihi: 15.06.2023

Yayın Sezonu: Ocak-Haziran

Makaleye Atıf Bilgisi

SARI Mustafa Fatih, (2023), "Türkiye'nin 1980'li Yılları: Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor". *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. Yıl: 19 Sayı: 65. (132-163)

muhafazakârdüşünce • yıl: 19 - sayı: 65 • Temmuz-Aralık 2023

TÜRKİYE’NİN 1980’Lİ YILLARI: KATI OLAN HER ŞEY BUHARLAŞIYOR

MUSTAFA FATİH SARI

öz

Batı’da 1970’li yıllarda ekonomik, politik ve kültürel alanlarda tezahürleri gözlemlenen köklü bir dönüşüm süreci yaşanmıştır. Ortaya çıkan yeni duruma dair yapılan kavramsallaştırmalardan birisi de post-modernliktir. David Harvey’e göre önceki dönemin ruhunu anlatan temel kavram “katılık” iken, yeni döneminkini anlatan ise “esneklik”tir. Yeni dönemde emek süreçleri ve piyasalarda esnekleşme, coğrafi akışkanlıkta artış, tüketim kalıplarında hızlı değişiklikler ortaya çıkmıştır. *Katılık* ile özdeşleştirilen devlet, ekonomik alandaki etkinliğini kaybetmiştir. Bunda yeni teknolojik gelişmelerin ve finansallaşma sürecinin sermayenin akışkanlığını artırmasının da büyük payı vardır. Politik alan ile ekonomik alan arasındaki bağ koparılmış, politik alanın içeriği kültürel alana dair meselelerle doldurulmuştur. Bir başka açıdan ise post-modern sanat, modern sanatın *katı* kalıplarından “özgürleşme” anlamına gelmiştir.

Türkiye’de ise benzer bir dönüşüm süreci 1980’li yıllarda ortaya çıkmıştır. 24 Ocak Kararları ile yeni dönemin ekonomik temelleri kurulmuştur. 12 Eylül 1980’de yapılan askerî darbeden üç yıl sonra yapılan genel seçimlerde Anavatan Partisi iktidara gelmiş ve yeni dönemin ruhuna uygun politik yaklaşımıyla kitlesel bir destek bulmuştur. Bu dönemde görülen gümrük duvarlarının kaldırılması, özelleştirmeler, finansal serbestleştirme, ideolojik siyasetten uzaklaşma, tüketim kültürünün yerleşmesi, kültürün metalaşması, özel ve kamusal alan arasındaki sınırların aşınması gibi pek çok gelişme aynı sürecin farklı başlıklarıdır: Katılıklar, esnemektedir.

Anahtar Kelimeler: Post-Modernite, Fordizm, Keynesçilik, Anavatan Partisi, Tüketim Toplumu

Giriş

Sosyal bilimler literatüründe Türkiye tarihinin on yıllara ayrılmak suretiyle ele alınması mütad bir yaklaşım tarzıdır. Böylelikle politik, ekonomik ve kültürel alanlarda meydana gelen değişim ve dönüşümler farklı on yıllar arasında kıyas yapılarak anlamaya ve anlamlandırılmaya çalışılır. Ancak bazı on yıllar, diğerlerine kıyasla daha köklü dönüşüm süreçlerine sahne olmuştur. İşte Türkiye'nin 1980'li yılları, tarihinin en dikkate değer kırılmalarından birine karşılık gelmektedir. Nitekim 1970 ve 1980'li yıllar arasındaki farklılıkların derinlik ve kapsamı, 1960 ve 1970'li yıllar arasındaki yahut 1980 ve 1990'lı yıllar arasındakilerle kıyaslanamayacak boyuttadır. Öyle ki, ekonomi yönetimine dair daha 1980 yılının hemen başında alınan 24 Ocak Kararları, söz konusu on yılın geçmişe kıyasla oldukça farklı geçeceğinin sinyallerini vermekte gibidir. Daha 1980 yılı bitmeden, Eylül ayında gerçekleşen askerî darbe ise tesirleri günümüze kadar yansıyacak olan, Cumhuriyet tarihinin en önemli olaylarından birisidir. Yapılan ilk işlerden bazıları siyasî partilerin kapatılması, parti liderlerinin siyasî yasaklı hâle getirilmesi, binlerce gencin hapisanelerde işkencelere maruz bırakılması olurken, 1982 yılında da yeni bir anayasa yürürlüğe girmiştir. Öte yandan, darbenin yönetim kadrosunun siyasî ve hukukî alanlardaki sert hamlelerine karşın, ekonomik alanda 24 Ocak Kararlarında çizilen çerçeveye sadık kalması dikkate değer bir hususiyet olsa gerektir. 1983 yılına gelindiğinde ise sınırlı sayıda siyasî partinin katılmasına izin verildiği bir seçim yapılmış ve böylelikle demokratik siyasî hayata dönüşüm ilk adımları atılmıştır. Askerî darbenin etkisiyle başları oldukça boğucu geçen 1980'li yıllar, devam eden yıllarda ise renkli bir tablo sergilemiştir. Tüketim nesnelere çeşitliliğinin artması ve bunlara kitlesel erişimin görece kolaylaşması, özel televizyon kanallarının kurulması ve dönemin başat siyasî figürü Başbakan Turgut Özal'ın renkli kişiliği gibi pek çok başlığı bu bağlamda zikretmek mümkündür.

1980'li yıllarda ekonomik, politik ve kültürel alanlarda meydana gelen köklü dönüşümlerin sadece Türkiye'ye odaklanmış bir perspektifle anlamlandırılması mümkün değildir. Zira bu süreç her ne kadar Türkiye'ye özgü birtakım hususiyetler barındırıyor olsa da aslında merkez kapitalist ülkelerin başını çektiği bir dönüşümün Türkiye'deki tezahürleri olarak okunmalıdır. Nitekim bu çalışmanın ilk bölümü bu gerekliliğin bir sonucu olarak Batı'da 1970'lerde başlayan söz konusu süreci anlama çabasına hasredilecektir. Bu bölüm, teorik zemin olarak temelde David Harvey'in -alanında bir başyapıt olarak kabul edilebilecek olan- *Postmodernliğin Durumu* adlı eserindeki okuması üzerine bina edilecektir. Harvey, ilgili metninde 1970'li yıllarda

gelişmiş kapitalist ülkelerde politik-ekonomik ve kültürel alanda ortaya çıkan köklü dönüşümleri bütünlüklü bir okumaya tâbi tutmaya çalışmaktadır. Bu dönüşüm genel olarak, Marx'tan mülhem, *katı olan her şey buharlaşıyor*¹ önermesiyle ifade edilebilir.

Sürecin Türkiye'deki tezahürleri ise 1980'li yıllarda görülmeye başlanacaktır. Her ne kadar Türkiye, merkez/"gelişmiş" kapitalist ülkeler kategorisine dahil olmasa da Harvey'in değerlendirmelerinin Türkiye'nin söz konusu tecrübesini yorumlamak ve anlamlandırabilmek adına oldukça ufuk açıcı bir potansiyele sahip olduğu düşünülmektedir. Nitekim çalışmanın ikinci bölümünde farklı alanlarda tezahürleri bulunan sürecin bütünlüklü bir okumaya tâbi tutulup tutulamayacağına dair temel sorunun peşinden gidilecektir. Bir anlamda söz konusu çaba, *dönemin ruhu*'nu anlamakla ilgilidir. Bu çabanın niteliğiyle koşut olarak, çalışmada söz konusu dönemdeki tarihsel olayların tasvirine değil, genel tablonun anlamlandırılmasına odaklanılacaktır. Öte yandan, tarihin herhangi bir dönemiyle kurulacak her düşünsel ilişkinin güncel bir değere sahip olduğu iddia edilebilirse de 1980'lerdeki dönüşümü anlamının günümüz Türkiye'sini anlamada çok daha belirgin ipuçları sunacağı söylenmelidir.

Batı'daki Dönüşüm: Postmodernliğin Durumu

1970'li yıllarla başlayan süreçte Batılı merkez kapitalist ülkelerde büyük dönüşümler ortaya çıkmıştır. Bu dönüşümlere hangi kavramla işaret edildiği, içerisinden konuşulan paradigma veya hangi alana odaklanıldığına bağlı olarak değişebilmektedir. Sosyal bilimler literatüründe kullanılan "post-modernizm", "post-fordizm", "neo-liberalizm", "yeni muhafazakarlık", "bilgi toplumu", "post-endüstriyel toplum" gibi kavramları bu bağlamda zikretmek mümkündür.² Harvey ise içerisinde bulunan yeni durumu *postmodernlik* olarak kavramsallaştırmaktadır. Harvey'in yaklaşımının bu çalışmada temel kurguda kullanılacak olmasının sebebi, bu yaklaşımın ekonomik,

1 Marx şöyle söylemektedir: "Peşlerinde kadim ve hürmete şayan bir önyargılar ve kanaatler silsilesini sürükleyen tüm durgun, donuk ilişkiler silinip süpürülüyor; yeni ortaya çıkan her şey daha kemikleşmeden miadını dolduruyor. Katı olan her şey buharlaşıp gidiyor, kutsal olan her şey dünyevileşiyor ve en sonunda insanlar hayatlarının gerçek koşullarıyla ve diğer insanlarla ilişkileriyle... yüzleşmeye zorlanıyor" (Marx'tan akt. Berman, 2014: 35).

2 Aslında kullanılan "post" yahut "neo" ekleri, bir büyük kırılmaya işaret etmenin yanında aynı zamanda bir sürekliliğe de işaret etmektedir. Örneğin, artık içerisinde bulunan durum *modernlik* kavramıyla karşılanamayacak derecede farklılaşmıştır ve fakat farklılığın derinlik ve kapsamı *modernlik* ile hiçbir bağ kurulamayacak dereceye ulaşmış da değildir. Başka bir açıdan, bu geçişlerin kapitalizmin bünyesinde gerçekleştiği, bir *post-kapitalizm*'den bahsedilemeyeceği de söylenebilir. Belki de kapitalizmin kendi bünyesi içerisinde bu tip geçişlere imkân veren doğasıdır onun buharlaşmasını önleyen.

politik ve kültürel alanları bütüncül bir perspektifle okuma yönünde gösterdiği eşsiz başarıdır. Lyotard’ın aksine yeni duruma güzellmeler yapmak yerine,³ serinkanlı bir biçimde tabloyu bütün çıplaklığıyla ortaya koyma çabası dikkate değerdir.

Kumar, Harvey’in ileri sürdüğü iddiaların kabul edilip edilmemesi bir yana, yaklaşımındaki zengin açıklamaların, farklı alanlar arasında kurduğu kapsamlı bağlantılar gibi verimliliklerin daha önemli olduğunu söylemektedir. Zira Harvey’in betimlediği post-modern durum kültürel, ekonomik, politik, felsefi ve hatta psikolojik boyutlara sahiptir. Öte yandan, Harvey’i çoğu Marksistten ayıran özelliklerden birisi, kapitalizmi değişmeyen/statik bir kendilik olarak ele almayıp, kapitalizm içerisindeki çığır açıcı dönüşümleri gösterebilmesidir. Bundan ötürüdür ki, değişim ve dönüşümü kavramak bakımından aydınlatıcı katkılar sunmaktadır (2013: 146-147, 229). 1970’lerle başlayan süreci anlamlandırmaya çalışan Harvey, farklı alanlarda yaşanan dönüşüm ve değişimlerin bağlantısını kurarken mekân ve zaman deneyiminin dolayımlayıcı bağ niteliğine vurgu yapmakta, “zaman-mekân sıkışması” kavramsallaştırması üzerinden bahsedilen dönüşümün mekân ve zamanın algılanma biçimindeki değişikliklerle ilgili olduğunu iddia etmektedir. Post-modernliğin durumu kültürel alanda *post-modernizm* ve politik-ekonomik alanda bir birikim rejimi olarak *esnek birikim modeli* bağlamında ele alınmaktadır. Nitekim bahsedilen süreç aşağıda, yazarın görüşleri temel alınmak suretiyle ortaya konmaya çalışılacaktır.

Ekonomik-Politik Alandaki Köklü Dönüşümler

20. yüzyılın sonlarında üretim süreçlerinde, tüketici alışkanlıklarında, coğrafi ve jeopolitik kümelenmelerde, devletin yetki ve uygulamalarında yaşanan köklü politik-ekonomik dönüşümleri anlamlandırmayı merkezî önemde gören Harvey, politik-ekonomik olana dair çözümlemesinde Düzenleme Okulu’nun diline başvurmakta ve yaşanan gelişmeleri *birikim rejiminde* ve *toplumsal-politik düzenleme tarzında* bir geçiş olarak değerlendirmektedir. Sonraki durumun nasıl bir farklılığa tekabül ettiğinin anlaşılması ise önceki durumun açıklanmasına bağlıdır. Bundan ötürü, ilk önce 1970’lerden önceki politik-ekonomik durum aktarılmaya çalışılacaktır.

3 Lyotard’ın başını çektiği post-modernistlerce modernitenin enerjisinin tükendiği, miadını doldurduğu ve “büyük anlatılar” devrinin kapandığı iddia edilmektedir. Aydınlanmacı zihniyetin vadettiği moral ve toplumsal ilerleme, bireysel özgürlük, kamu mutluluğu gibi boş fantezilerin artık iflas ettiği söylenmektedir. Hatta daha da ileri gidilerek, bu kavramların tahakkümün ve canavarca köleleştirmenin araçları oldukları öne sürülmektedir. (Berman, 2014: 18).

1945-1973 yılları arasındaki politik-ekonomik iktidarın, tüketim alışkanlıklarının, emek üzerindeki belirli bir denetimin, bir teknolojik bileşimin belirli bir biçimlenişi *Fordizm/Keynesçilik* olarak adlandırılmaktadır.⁴ Bir birikim rejimi olarak *Fordizm*'in anahtar kavramı Harvey'e göre *katılık*tır. Bu bağlamda *Fordizm*'de kitlesel üretim, uzun vadeli ve geniş ölçekli sermaye yatırımları söz konusudur. Yine bu dönemdeki işgücü piyasaları, emek dağılımı ve iş sözleşmeleri de *katılık* ile değerlendirilmektedir. Konunun devlete bakan yönü ise devletin, sosyal devlet yaklaşımı bağlamındaki taahhütlerindeki *katılık*tır. *Fordizm*'in bahsedilen bu katılığı kapitalizmin çelişkilerini denetim altında tutmayı belli bir evrede imkânsız kılmıştır. Bu katılıkları aşmaya dönük girişimler ise işçi sınıfının örgütlü gücünü aşamamıştır (2014: 143-146, 165). Bu dönemde sabit döviz kurları, uyumlu para politikaları, genişleyen malî politikalar ve finansal baskılama (finansal sistemin istikrarı, faiz oranlarının düşürülmesi, öncelikli sektörler doğrudan kredi aktarımı vs.) gibi başlıklar öne çıkmaktadır. Burada birikimin spekülâtif finanstan izole edilmesinin amaçlanmasına dayalı olarak üretken/reel sermayenin merkeze alınması söz konusudur. Yine bu dönemde sosyal demokratik bir siyasî uzlaşmanın kurumsallaşmasına ve refah devleti anlayışıyla işçi sınıfının haklarının genişletilmesine odaklanılmış, bu bağlamda birçok ülkede gelir ve zenginlik dağılımında kayda değer iyileşmeler ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda reformist sol, *Keynesçi* sisteme entegre olmuş ve görece siyasî bir istikrar sağlanmıştır (Saad-Filho, 2018: 103-104). Aslında *Keynesçi* paradigmanın yaptığı, daha önce kapitalizmin yeniden-üretimi adına eksik bırakılmış olan ilkeyi tamamlamaktır. Zira Keynes, işçi sınıfının alım gücünün yükseltilerek talebin artırılması gerektiğini düşünmekteydi. Elde ettiği kazanımlar karşılığında işçi sınıfının ödediği bedel ise devrimci potansiyelini kaybetmek olacaktır (Öğün, 2010: 57-58).

1973 sonrasının politik-ekonomik düzlemi ise *esneklikle* müsemma pek çok göstergeyle doludur. Bu dönemde emek süreçleri ve piyasalarda esnekleşme, coğrafi akışkanlıkta artış, tüketim kalıplarında hızlı değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Bir diğer ifadeyle, *esnek birikim Fordizm*'in *katılıklarıyla* karşıt özelliklere sahip olup, bu bağlamda emek süreçleri, işgücü piyasaları, ürünler ve tüketim kalıpları *esnekleşmektedir*. Bu süreçte yeni üretim sektörleri, finans hizmetlerinde yeni yöntemler, yeni piyasalar, ticarî, teknolojik ve örgütsel yenilikler ortaya çıkmıştır. Hizmet sektöründe istihdam artışı yaşanmış, az gelişmiş ülkelerde yeni sınaî kümelenmeler ortaya çıkmıştır.

4 Söz konusu dönemin "refah devleti", "sosyal devlet" gibi kavramlarla karşılanması da tercih edilebilmektedir.

Ek olarak, kapitalist dünyada *zaman-mekân sıkışmasının* yeni bir evresi belirmiştir. Bu bağlamda özel ve kamusal karar verme süreçlerinde zaman ufku kısılırken, uydu iletişimi ve ulaştırma maliyetlerindeki düşüş de kararların mekânsal yayılma olanaklarını artırmıştır. Ayrıca *esnek üretim*, yüksek yapısal işsizlik düzeyleri, vasıfların hızla yok edilip yeniden oluşması, gerçek ücretteki artış oranlarının düşüşü ve sendikaların gücünün geriletilmesi gibi özelliklere sahiptir (Harvey, 2014: 170-171, 174).

Harvey, 1970'lerde yaşanan dönüşüm sürecinin en özel yanının finansal piyasalardaki patlama ve dönüşüm olduğunu düşünmektedir. Daha önce de kapitalizm içerisinde “finans kapital”ın başat önem taşıdığı dönemler olmakla beraber yaşanan süreci farklı kılan, yeni finans araçlarında ve piyasalarında görülen patlama ile küresel ölçekte finansal eşgüdüm alanında aşırı sofistike sistemlerin ortaya çıkışıdır. Öyle ki, sermaye birikiminin coğrafi ve zamansal *esnekliği* (yani zamansal ve coğrafi kaydırma stratejileri ve sektörel değişimi uygulamak) büyük oranda bu finansal sistem sayesinde gerçekleşmiştir. Üretim, tüketim ve işgücü piyasalarındaki *esneklik* de aslında kapitalizmin kriz eğilimlerine dönük finansal çözüm arayışının bir sonucudur. Bir diğer ifadeyle, finansal sistemlerde yenilenme tam da *Fordizm'in katılımının* sebep olduğu sorunların aşılabilmesi imkânını sağlamaktadır. 1930'larda ABD'de yapılan ve sıkı bir denetimi içeren finansal reformlar da bu süreçte deregüleyona tabi tutulmuştur. Yazar, tarihte ilk defa para ve kredi arzı açısından tek bir dünya piyasasının oluştuğunu iddia etmektedir. Küresel bir menkul kıymetler piyasası, ilksel maddeler ve hatta borçlar için küresel bir vadeli sözleşmeler borsası, fonların coğrafi akışkanlığının hızlanması gibi faktörlerin ortaya çıkması da bu iddianın dayanağı olarak sunulmaktadır. Geliştirilen finansal sistemler, küresel kapitalizm içerisindeki güç dengelerini de değiştirmiştir. Bu bağlamda bankacılık ve finans sektörü büyük şirketler, devlet ve kişisel finansman karşısında çok daha büyük bir özerklik kazanmıştır. Ancak bu durum, bağımsız ve özerk parasal ve mali krizlerin patlak verme ihtimalini de artırmıştır (2014: 184-188, 221-223). Keynesçiliğin üretken sermayenin genişletilmesine odaklandığından finansal baskılama yaptığı ve birikimi spekülâtif finanstan izole etmeye çalıştığı yukarıda ifade edilmişti. Keynesçiliğin ekonomik sınırları, bu birikim modelinin bizatihi kendi iç dinamiklerine mündemiçtir. Zira sermayenin uluslararasılaşması ve daha sonra da ulusötesileşmesi, finansal ekonominin ve “eurodolar” piyasasının gelişmesine sebep olmuştur. Üretken sermayenin taleplerinden soyutlanmış şekilde finansal varlıkların birikimi olgusu ortaya çıkmaya başlamıştır. Böylelikle, uzun vadede para ve emtia arasındaki ilişki gevşemiş, salt finansal

(spekülatif) birikim kolaylaşmış ve Keynesçi politikalar için zarurî olan finansal kontroller kırılmıştır (Saad-Filho, 2018: 105).

Sürecin devlet-sermaye yahut ekonomik alan-siyasî alan arasındaki ayrım ve ilişkilerin dinamiklerine dönük önemli yansımaları olmuştur. Nitekim Harvey, finansallaşma sürecinin derinleşmesiyle beraber ulus-devletlerin sermaye akımlarını ve bununla bağlantılı olarak da maliye ve para politikalarını denetleme kapasitesinin oldukça azaldığına vurgu yapmaktadır. Özellikle Bretton Woods sisteminin çöküşünden sonra ulus-devletler ya sermaye akımlarının etkisinden ötürü ya da doğrudan kurumsal yöntemlerle finansal disiplin mekanizmalarının adeta tutsağı olmuşlardır. Ulus-devlet karşısında finans sermayesinin eskiye nazaran daha da güçlenmesi söz konusudur. Fordist dönemde gerçekleşen büyük sermaye ile müdahaleci devlet arasındaki uyum, esnek birikim döneminde büyük bir zarar görmüştür. Bu süreçte ulus-devlet ve ulus-ötesi sermaye arasında çatışma alanları ortaya çıkmıştır. Bir taraftan ulus-devletlerden ulusal menfaatler adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, diğer taraftan ise yine ulusal menfaatler adına ulus-devletler ulus-ötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve olası sermaye kaçışlarını engellemek için iş hayatı bakımından daha çekici bir ortam oluşturmaya zorlanmaktadır (2014: 189, 195). Bir anlamda devlet-sermaye yahut ekonomik alan-siyasî alan arasındaki bağların ziyadesiyle gevşemesi olgusuyla karşı karşıya olduğumuz söylenebilir.

Tam istihdam, refahın toplumsallaşması ve ekonomik istikrar gibi temel amaçların yeni dönemde miadını doldurmasının da etkisiyle *Keynesyen* birikim rejimindeki devletin aktif konumu gerilemiş, devletler ekonomik gücünü süreç içerisinde kaybetmeye başlamıştır. Bir başka etken de emek yoğun endüstrilerin çeper ülkelere kayması olmuştur. Yeni dönem ise *neo-liberalizm* kavramıyla karşılanacaktır. Nitekim Nobel Ekonomi Ödülü'nün 1974'te Friedrich von Hayek ve iki yıl sonra da Milton Friedman tarafından kazanılması, bu değişimin bir göstergesidir (Hobsbawm, 1996: 468-478). İşçilerle olan ilişkilerin tekrardan düzenlenmesi, devletin sosyal ve altyapı görevlerinin azaltılması, doğrudan vergilerin düşürülmesi ve özelleştirme sürecinin başlatılması sürecin önemli başlıklarından bazılarıdır (Fülberth, 2010: 260).

Önceki dönemin ruhunu ortaya koyan anahtar kavramlardan birisi “ekonomi-politik” iken, yeni dönem için bunun yerini “kültür-politik” kavramı almıştır. Bunda emek-sermaye ilişkisinin -yukarıda aktarılan- alışılmış kodların dışına çıkmasının büyük bir payı vardır. Artık ekonomi-politik anlamda içi boşalmış olan kamusal alanda kültürel durumlar çeşitli talepler

üzerinden dillendirilmektedir. Bir diğer ifadeyle, tarihsel kültür-politika gerilimini açığa çıkaran esas etken, ekonominin kamusal alandan çekilmesi olmuştur. Vurgulanması gereken noktalardan birisi, kültürel durumların kamusal tezahürünün kendiliğinden bir süreçle olmadığı, kültür endüstrileri aracılığıyla yeniden-üretildiğidir. Yani bir bakıma, kültür-politiğin işleyişinde sermaye-kültür ilişkisinin önemli bir etkisi söz konusudur. Artık “üretkenlik”te odaklanmış ekonomi-politika eşleşmesi değil, “tüketim”de odaklanmış kültür-politika eşleşmesi söz konusudur. “Kapitalist rekabetçi psikoz”, üretim alanından tüketim alanına taşınmıştır. Burada kültürel ve politik olan arasındaki ilişki saf bir ilişki değildir. Kültürel olan, ancak “tüketim normuna dönüşme kapasitesi” ölçüsünde tayin edicidir. Öte yandan, kültür problemlerinin kamusal hayatın başat sorunları haline gelmesi karşısında gösterilen politik tutumlar genellikle ikiye ayrılmaktadır: Kültürü en kaba haliyle politikleştirmek ya da buna en kaba haliyle direnmek. Ancak bu iki tutumun da politika-kültür gerilimini çözme kapasitesine sahip olmadığı ortadadır. Kültürü en kaba haliyle politikleştirenler (kültüralistler), insanın en doğrudan bağları üzerine kurgulanmış bir politikayı (kimlik politikalarını) adeta politika yapmanın amentüsü olarak görmektedirler. Oysa bu bir yanılsamadır. Kültüralistlerin ulusal kimlikleri politikanın insansızlaştırılması olarak değerlendirmeleri kabul edilebilir olmakla beraber, son kertede vardıkları yer alt-kimlikler üzerinden insansızlaştırmayı pekiştiren başka bir süreci başlatmak olmaktadır (Öğün, 2010: s. 4-5, 10-11, 32).

Yeni dönemde -kültür ve politika arasındaki ilişkiyle bağlantılı olarak- *sivil toplumcu* bir anlayış zuhur etmiştir. Siyasal alan devlet-sivil toplum ikiliği üzerinden okunmakta ve baskıcı devlet aygıtı karşısında farklılıklar ve çoğulculuğun yaşandığı sivil toplum bir özgürlükler alanı olarak olumlanmaktadır. Bu anlayışa göre içerisinde yaşanan post-modern dünyada çeşitlilik ve farklılıklar eskinin tüm kesinlik ve evrenselliklerini eritmiştir. Artık cinsiyet, ırk, etnik köken, cinsellik gibi pek çok başka kimlik temelinde toplumsal hareketler ortaya çıkmaktadır. Burada ıskalanan ise sivil toplumun kendi bünyesinde var olan eşitsiz ilişkilerden doğan baskının varlığı olmaktadır (Wood, 2016: 295-297).

Kültürel Alandaki Köklü Dönüşümler

Harvey, bahsedilen süreçte gelişmiş kapitalist ülkelerin kültüründe derin bir halet-i ruhiye değişimi yaşandığını düşünmekte ve kültürel alandaki dönüşümü *post-modernizm* kavramıyla ifade etmektedir. Bir kültürel estetik

olarak post-modernizm, kısaca düşünsel ve kültürel alanda modernlik karşıtlığı olarak tanımlanabilir (2014: 15). Burada kültür kavramı, dar ve geniş anlamlarına aynı anda referansta bulunmaktadır. Yani bir taraftan resim sanatında meydana gelen dönüşümlerden bahsedilirken, daha geniş planda bütün bir hayat tarzında, gündelik hayatta, kamusal ve özel değerler üzerinde, toplum çapındaki düşünme, hissetme ve eyleme tarzlarında meydana gelen dönüşümlere atıf yapılmaktadır.

Kısaca ifade etmek gerekirse, modernizm üst-diller, üst-teoriler ve üst-anlatılara odaklanırken, post-modernizm ötekiliğe, farklılıklara ve kimliklere odaklanmaktadır. Aslında modernist ve post-modernist düşünce arasında bir süreklilik ilişkisi de vardır. Harvey, post-modernizmin, Baudelaire'in modernite anlayışının yarısını oluşturan gelip geçicilik, parçalanma, süreksizlik ve kargaşayı bütünüyle benimsediğini söylemektedir. Örneğin, post-modernist bir ressam ya da mimar, birbirleriyle bağdaşmayan kaynak malzemeleri bir kolaj içerisinde keyfi biçimde bir araya getirebilmektedir. Yine post-modernist düşüncede bireyin tutarlı bir benlik duygusuna değil, parçalanmış bir benlik duygusuna sahip olması söz konusudur. Post-modernizm, ilerleme fikrinden sakınmakta, tarihsel süreklilik ve bellek duygusunu terk etmekte, ancak bununla beraber tarihi yağmalama ve tarihte bulunduğu malzemeleri şimdinin bir boyutu gibi masetme tavrı göstermektedir.⁵ Değer ve inançlarda tarihsel sürekliliğin yitirilmesi ile sanat yapısının süreksizliği ve kinayeyi vurgulayan bir metne indirgenmesinin birleşiminin sonucu estetik yargıya ilişkin standartların reddi anlamına gelmektedir. Günün sonunda bir gösterinin post-modernizm tarafından değerlendirilmesi onun ne kadar gösterişli olduğu üzerinden olmaktadır. Zamansallığın yitirilmesi ve anlık etki arayışı, derinliğin yitirilmesine sebep olmaktadır. Böylelikle odak noktası görünümlere, yüzeylere ve anlık etkilere kaymaktadır. Kültür üreticilerinin yeni teknolojileri, medyayı ve multimedya olanaklarını kullanmayı öğrenmesiyle geçicilik vurgusunun ön plana çıkması eş anlı süreçler olmuştur. Aslında sadece sanatta değil, bütün bir hayat tarzı olarak kültürde köklü değişiklikler meydana gelmektedir. Nitekim yazar, post-modern hareketin gündelik hayat kültürü ile ilişkisi ve bütünleşmesi sorununa özel bir önem atfetmektedir. Zira özerk bir sanat akımına indirgenemeyecek olan *post-modernizmin* gündelik hayattaki kökleri, onun en aşikâr biçimdeki saydam veçhelerinden birisidir. Burada kültürel nesnelere üreticileri ile genel

5 Örneğin, Umberto Eco, geçmişin yeniden ziyaret edilmesi gerektiğini; ama bunun masumane değil ironiyle yapılması gerektiğini söylemektedir. Nitekim *Gülün Adı* romanında da tam olarak bunu yapmaktadır (Kumar, 2013: 136).

kamu arasında sayısız temas noktası vardır. Bunlara örnek olarak, mimarlık, reklam, sinema multimedya olaylarının sahnelenmesi, büyük gösteriler, politik kampanyalar ve televizyon verilebilir. İlginç olan nokta ise bu süreçte kimin kimi etkiliyor olduğunun net bir cevabının olmamasıdır. Ek olarak, söz konusu kültürel değişimin bir toplumsal, ekonomik ve politik bağlamda gerçekleştiğini de hatırlatmak gerekmektedir. Bu bağlamda reklamcılığın geldiği nokta ufuk açıcı bir örneklik sunmaktadır. Zira “kapitalizmin resmî sanatı” olarak reklam, bir taraftan sanata reklamcılık stratejilerini dahil ederken, diğer taraftan da reklamcılık stratejilerine sanatı dahil etmektedir (2014: 54-83). Görüldüğü üzere, sadece dar anlamıyla değil, geniş anlamıyla kültürel alanda yaşanan değişimlere de odaklanılmaktadır. Nitekim aşağıda bu konu daha da detaylandırılacaktır.

Dolayımlayıcı Bağ: “Mekân ve Zaman Deneyimi”

Yukarıda dönüşümün farklı alanlardaki tezahürleri açıklanmaya çalışılmıştı. Bu başlıkta ise farklı alanları aynı sürecin bir parçaları olarak anlamlandırmamızı sağlayan bağ açıklanmaya çalışılacaktır. Tam da bu bağlamda Harvey, mekân ve zaman deneyiminin dolayımlayıcı bağ niteliğine vurgu yapmakta ve bahsedilen köklü değişimin “zaman-mekân sıkışması” ile ilgili olduğunu söylemektedir. Bu süreçte zaman/devir hızı artmakta ve mekânsal engeller de azalmaktadır. Yani zaman-mekân sıkışması politik-ekonomik uygulamalar, sınıf güç dengeleri ve kültürel ve toplumsal yaşam üzerinde sarsıcı bir etkiye sebep olmaktadır. Bir diğer ifadeyle bu kavramlaştırma, dar/geniş anlamıyla kültürel alan ve politik-ekonomik alanda 20. yüzyılın sonlarında belirginleşen değişimlerin birbirleriyle ilişkisinin bütünsel bir yaklaşımla ele alınmasının zeminini sağlamaktadır. Bu bağlamda aşağıda sırasıyla zaman ve mekânın algılanışındaki değişimlerden bahsedilecektir.

Zaman deneyimi bağlamında kilit nokta, devir hızının artmasıdır. Özellikle 1973 kriziyle beraber devir süresini hızlandırmak ve Fordizmin katılıklarını aşmak, kapitalizmin işleyişi bakımından hayati bir öneme sahip olmuştur. Bu bağlamda esnek birikime geçişte üretimde yeni organizasyon biçimleri ve gelişen teknolojilerin önemli bir payı vardır. Çalışma temposu artmış, Fordist dikey bütünleşme yerini dikey ayrışmaya bırakmış ve devir süreleri kısalmıştır. Öte yandan, üretim sürecinde devir sürelerinin kısalması mübadele ve tüketimde de eşgüdümlü bir hızlanmayı gerektirmiştir. Bu da hızlı değişen moda ve bu moda uyum sağlayacak kültürel dönüşümle beraber gitmiştir. Fordist modernizmde görece istikrarlı bir estetik

söz konusuyken, post-modern estetik farklılık, gelip geçicilik, gösteri, moda ve kültürel biçimlerin metalaşması ile müsemma bir istikrarsızlık içerisinde olmuştur. Burada kastedilen, toplum çapındaki genel etkiler olup, post-modern düşünme, hissetme ve eyleme tarzlarının ortaya çıkışı vurgulanmaktadır. *Katı olan her şey buharlaşıyor* duygusu daha önce hiç olmadığı kadar yaygınlaşmış, meta üretiminde “kullan-at” toplumu ortaya çıkmıştır. Burada kullanılıp atılan sadece mallar değil, değerler, hayat tarzları, istikrarlı ilişkiler vs. olmaktadır. Öte yandan kamusal ve özel değer sistemlerinin yapısında bir geçicilik ortaya çıkmakta, mutabakat çökmekte ve parçalanmış bir toplumda değerlerin farklılaşması söz konusu olmaktadır. Yukarıda da vurgulandığı üzere, her şeydeki geçici sözleşmeler, post-modern yaşayışın temel göstergesi olmaktadır. Sürecin bir diğer unsuru da üretim, bilgi toplama ve finansman alanındaki değişimler olmuştur. Bu bağlamda elektronik bankacılık, kredi kartı gibi ödeme araçları, finansal hizmetler ve piyasalarda hızlanma gibi gelişmeler zikredilmelidir. Harvey’e göre bütün bunlar aslında hizmet sektöründeki istihdam artışının sebeplerini de ortaya koymaktadır (2014: 180, 317-320, 325-326).

Bu süreçte mekânsal düzenlemeler de oldukça sarsıcı olmuştur. Uydu iletişim sistemlerinin gelişimi, deniz, hava ve kara taşımacılığındaki gelişim gibi faktörler mekânsal engellerin ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Mekânsal engellerin kalkmasıyla beraber işgücü arzı, kaynaklar, altyapı gibi unsurlar bakımından küçük farklılıklar kapitalizm bakımından oldukça önemli hale gelmiştir. Bu da bir anlamda işgücünün aleyhine bir etki doğurmuştur. Ülkeler de sermaye çekmek amacıyla emek denetimi, altyapı sağlama, vergi politikası, devlet politikası gibi başlıklarda kendilerini cazip hale getirmeye çalışmaktadır. Bir anlamda mekân, zaman aracılığıyla yok edilmektedir. Mekânsal engellerin kalkması, mahallin özelliklerini daha önemli kılmıştır. Harvey, mekânsal engellerin azalması oranında sermayenin mekân içinde mahallin farklılıklarına duyarlılığın ve mahallerin sermayeye cazip gelme eğilimlerinin arttığını söylemektedir. Dolayısıyla da küresel mekânda sermaye akımları bütünleşirken bir taraftan da parçalanma, güvencesizlik ve gelip geçici eşitsiz gelişme artmaktadır. Aslında zaman-mekân sıkışmasının bu evresi hem aşırı birikim sorununun çözümü hem de bazı tikel mahallerin ayakta kalması bakımından bir imkân sunmaktadır; ama aynı zamanda birtakım tehlikeler de içermektedir (2014: 326-330).⁶

6 Harvey, mekân ve zaman deneyimindeki değişikliklerin değer para biçiminde temsil edilmiş tarzındaki köklü değişiklik olmadan gerçekleşmesinin mümkün olmayacağını düşünmektedir. Öyle ki para, daha önce hiçbir zaman değer berrak bir gösterimi olmamıştır. Burada kastedilen Bretton Woods sistemi-

Harvey, 1970’lerle beraber, bir taraftan felsefi/sosyal düşüncedeki gelip geçicilik, kolaj, parçalanma gibi vurgular bir taraftan da esnek üretim koşullarının farklı özel ve bölgesel çıkar grupları etrafında oluşan parçalanmış bir politikayla çakışmasından bahsetmektedir. Bu süreçte ise güvenli bir liman arayışı olarak bireysel veya kolektif kimlik arayışı yönünde karşıt bir eğilim ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda mahal ile toplumsal kimlik arasında gelişen bir ilişki söz konusudur. Yazar, yerel direnişler ya da mahale bağlı örgütlenmelerin köklü bir tarihsel değişimi gerçekleştirme gücüne sahip olmadığını düşünmektedir. Hatta bu tür muhalefet hareketleri, akışkan bir kapitalizm ve esnek birikimin üzerinde hayat bulabileceği parçalanmış zeminin bir parçası haline gelmektedirler. Yapılması gereken ise küresel düzeyde düşünüp, yerel düzeyde eylemektir (2014: 337-338). Kumar (2013: 75) ise “*Yerel farklılıkların yeşertilmesi, etnikliğin selamlanması ve tüketici tercihlerinin çok çeşitli egzotik, “otantik” kültür nesnelere ve yaşantıları doğrultusunda kısıtlanması, sömürmek için yeni pazar arayışında olan “esnek uluslararası şirketler”e çok makul görünmektedir*” tespitini yaparak sürecin sermayeye bakan yönüne dair bir değerlendirme yapmaktadır.

Çalışmanın buraya kadarki bölümünde Batı’da/merkez kapitalist ülkelerde 1970’lerde başlayan dönüşüm sürecinin farklı alanları kapsayan bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmesine çalışılmıştır. Son olarak, söz konusu dönüşümün her alanda önceki döneme kıyasla tam bir kopuşa karşılık gelmediğinin de vurgulanması gerekmektedir. Yukarıda da kısmen ifade edilmeye çalışıldığı üzere, örneğin modernizm ve post-modernizm arasında önemli derecede kopuşlar meydana geldiği açık olsa da aralarında dikkate değer bir süreklilik ilişkisinin olduğu da hatırlatılmalıdır. Yine Harvey’in de tespit ettiği üzere, yeni dönem -aksi yöndeki görüşlere rağmen- bir *post-kapitalizm* olarak düşünülmemelidir. Nitekim kapitalizmin içsel krizlerini çözme/öteleme konusunda sahip olduğu esneklik, ortaya bir *post-kapitalizm* dönemini değil, kapitalizmin kendi içerisinde bir birikim rejimi değişimini beraberinde getirmiştir. Birinci bölümü bu tespitlerle sonlandırdıktan sonra, ikinci ve son bölümde ise Türkiye’nin 1980’li yılları benzer bir bütüncül okumaya tâbi tutulmaya çalışılacaktır.

---

nin çökmesiyle gelişen finansallaşma sürecidir. Para, değerli madenlerle olan bağından kurtulmuş ve bir anlamda “maddesizleşmiştir”. Nitekim dünya piyasalarında para sermaye akışı olağanüstü seviyelere ulaşmıştır (2014: 331).

Türkiye'nin 1980'li Yılları

Ekonomik alanda 1980 yılındaki 24 Ocak Kararları ile başlayan dönem, politik alanda aynı yıl gerçekleşen 12 Eylül askerî darbesiyle büyük bir etkiye maruz kalmıştır. Bu bölümde Türkiye'nin 1980'li yılları ekonomik, politik ve kültürel alanlarda meydana gelen dönüşümleri anlamlandırma çabasına hasredilecektir. Öncesinde belirtmek gerekir ki, Harvey'in okumasının merkez kapitalist ülkelere odaklandığı açıktır. Dolayısıyla tasvir ettiği dönüşümlerin Türkiye'de bütün alanlarda aynıyla yaşandığı iddia edilmeyecektir. Bununla beraber, Türkiye'nin ekonomik, politik ve kültürel düzeninin tamamıyla kendi iç dinamikleriyle şekillendiği iddiası da aynı şekilde kabul edilebilirlikten uzaktır. Daha Tanzimat dönemindeki gelişmelerin dış dinamikler bağlamında okunması gerekliliği ortadayken, *küreselleşme* olarak kavramsallaştırılan dönemde Türkiye'yi aksi yönde bir okumaya tâbi tutmak makul gözükmemektedir. Bu bağlamda söz konusu sürecin 1980'lerin Türkiye'sinin farklı alanlarında ne tür tezahürlerinin olduğu, arada nasıl benzerliklerin olduğu peşinden gidilmeye değer bir soru olsa gerektir.

Ekonomik-Politik Alandaki Köklü Dönüşümler

1970'li yıllar gelişmiş kapitalist ülkeler için köklü dönüşümlere sahne olurken, aynı yıllar Türkiye için yaşanan ekonomik ve siyasal krizlere mevcut birikim rejiminin sınırları içerisinde çözüm arayışlarıyla geçmiştir. Nitekim Pamuk da 1970'li yılları Türkiye'nin yapay önlemlerle, sorunların yüzeyinde kalarak, mevcut yapı ve modeli muhafaza ederek geçiştirmeye çalıştığını ve fakat geline nokta da daha da yoğun bir bunalımla karşı karşıya kaldığını söylemektedir (2020: 265). Özellikle petrol krizi, Bretton Woods sisteminin çökmesi gibi küresel çapta etkileri olan gelişmeler Türkiye'deki sorunları daha da derinleştirmiştir. Nitekim sağ-sol kavgalarının da içinden çıkılmaz bir hâle büründüğü bir ortamda 1980'li yıllara girerken Türkiye'nin durumunun pek de iç açıcı olduğu söylenemeyecektir. Bu bağlamda içerisinde bulunan durumdan mevcut birikim rejiminin sınırları içerisinde çıkmanın artık mümkün olmadığına dair görüşlerin daha da ağırlık kazandığı ifade edilebilir.

Süleyman Demirel'in başbakanlık koltuğunda oturduğu azınlık hükümeti tarafından 24 Ocak 1980'de alınan kararlar,⁷ gelişmiş kapitalist ülkelerde

7 Burada Turgut Özal'a da özel bir parantez açmak gerekmektedir. Özal, 24 Ocak Kararları esnasında başbakanlık müsteşarıdır ve programın uygulanmasının sorumluluğu ona aittir. 12 Eylül darbesinden sonra ise askerî yönetim de bu programı benimseyecek ve Özal'ı ekonomiden sorumlu başbakan yardımcılığı koltuğuna oturtacaktır. En nihayetinde ise 1983'te Özal'ın liderliğini yaptığı Anavatan Partisi iktidara gelecek ve Özal da bu kez başbakan sıfatıyla programı derinleştirmeye çalışacaktır (Pamuk, 2020: 265).

meydana gelen dönüşümlerin Türkiye'deki tezahürü bakımından önemli bir eşiktir. Fordizme özgü refah devleti anlayışının ve yapısının değişiminde kritik bir eşik olan 24 Ocak Kararlarının ana başlıkları ihracatın teşvik edilmesi, iç talebin daraltılması, fiyat kontrollerinin ve temel mallardaki sübvansiyonların kaldırılması olarak sayılabilir. Bir anlamda 1930'lu yıllardan beri izlenmekte olan müdahaleci ve içe dönük model terkedilmekte ve daha ziyade piyasaya dayanan ve dışa açık bir model hedeflenmektedir. Ayrıca faizlerde serbestliğin artırılması ve yabancı sermaye girişini özendirecek önlemlerin alınması söz konusudur. Nitekim Kararlarda çizilen genel çerçeve, sonraki dönemlere de büyük ölçüde sirayet edecektir. 24 Ocak Kararları, refah devletinin kurumsal yapısının ilerleyen dönemde alacağı biçime ilişkin önemli ipuçları barındırmaktadır. Bu bağlamda 1980'li yıllarda imalat sanayiinde sabit sermaye yatırımları önemli ölçüde azalmış, yatırımlar daha ziyade konut, hizmet, altyapı, ulaşım ve enerji sektörlerine kaymıştır. Bu yıllarda bir taraftan *esnek birikim rejimine* özgü politikalar uygulamaya geçirilirken diğer taraftan da emeğe dönük baskı ve kontroller artırılmıştır. Emek-gücünün denetiminde sıkılaştırmayla beraber ücretlerde de kayda değer düşüşler yaşanmıştır. Burada bir parantez de 1970'li yıllarda oldukça güçlü bir konumda olan işçi örgütlerine açılmalıdır. Zira işçi örgütlerinin söz konusu gücü karşısında 24 Ocak Kararlarının uygulamaya konulması oldukça zordu. Ancak 12 Eylül sonrasında ortaya çıkan askerî yönetimin demokratik kurum ve kuruluşların aleyhine almış olduğu sert tedbirlerden işçi örgütleri de nasibini alacak, böylelikle de işçi örgütleri söz konusu Kararların karşısında bir pozisyon alma imkânından mahrum kalacaktır.⁸ Yine daha önceki yıllarda “efektif talep yönetimine dayalı olarak tüketimi düzenleyen uygulamalar”, yerlerini pazar mekanizmasına bırakmaya başlamıştır. Bir başka husus ise makro düzeyde daha önce gerçekleşmiş bulunan *korporatist uzlaşmanın* sona ermesi durumudur. Bu bağlamda devletin sağlık, eğitim ve sosyal yardımlar gibi başlıklardaki harcamalarının kısılması yönünde bir eğilim ortaya çıkmıştır. Özetle, küresel kapitalizm döneminde sermayenin iki stratejik hedefi ulus-devletlerin denetim gücünün sınırlandırılması ve emek örgütlerinin kazanımlarının kaldırılması başlıklarının Türkiye'de de karşılık bulduğu açıktır (Pamuk, 2020: 265-266; Topak, 2012: 211-214; Yeldan, 2016: 25, 44).

8 Özveri'ye göre işçiler açısından “altın çağ”ın sonu 12 Eylül 1980 darbesiyle belirlenmiştir. Öyle ki, darbe, sendikaları belki de kendilerini en güçlü hissettikleri bir dönemde vurmuş, işçi hareketi konfederasyonları kapatılıp yöneticileri de tutuklanmıştır. Darbeyle beraber DİSK ve MİSK yöneticileri tutuklanmış, söz konusu sendikaların bankalardaki hesapları bloke edilmiştir. Darbeden iki gün sonra, 14 Eylül 1980'de MGK'nın 3 no.lu bildiriyle 54 bin işçinin dahil olduğu grevler sona erdirilerek grev yapmak yasaklanmıştır (Özveri, 2014: 214-215).

Akman da küresel çaptaki neo-liberal politikaların yeniden güçlenmesi eğiliminin Türkiye'deki işçi sınıfının kazanımları üzerinde olumsuz sonuçlar doğurduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda bir taraftan esnek üretim uygulamalarının genişlemesiyle beraber işçi sınıfının haklarında daralmalar ortaya çıkmış, diğer taraftan da iş güvencesini sağlamaya dönük düzenlemeler etkisizleştirilmiştir. Yazara göre, Türkiye'deki esnekleşme politikaları hem işçi örgütlenmesi hem de işçi hakları bakımından işçi sınıfının aleyhinde gittikçe artan ve çeşitlenen parçalanma sebebiyle daha fazla sömürüye yol açmaktadır. Öte yandan 1980'lerle başlayıp günümüze değin uzanan sürecin geneline bakıldığında, Türkiye'deki esnekleşme politikalarının çalışma sürelerini, iş sözleşmelerinin işleyişine dair niteliklerini, sendikal örgütlenmeyi, kıdem tazminatını, iş güvencesini, iş güvenliğini ve çeşitli başlıkları kapsayan engel, yasak, hak ihlali ve kısıtlamaları içerdiği söylenmektedir (2014: 218, 242-243).

1961 Anayasası ve 1982 Anayasası'nın içerikleri ve öngördükleri düzen arasındaki farklılıklar da konu bağlamında oldukça dikkat çekicidir. Bu bağlamda sosyal devlet olgusuna yaklaşım bakımından önemli bir farklılık göze çarpmaktadır. Sosyal ve ekonomik haklar daha ziyade birikim süreciyle ilişkilendirilmiş olup, 1982 Anayasası'ndaki planlama anlayışının "liberal bir ekonomik politika yaklaşımı" ile daha uyumlu bir içeriğe sahip olduğu söylenmektedir. Sendika, toplu sözleşme ve grev hakları gibi kolektif haklar bağlamında da yeni anayasanın söz konusu hakları daraltma eğilimine sahip olduğu ortadadır. Yeni anayasanın öngördüğü düzenle bağlantılı olarak, 1983'te ANAP'ın iktidara gelmesi sonrasında 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ve 2822 sayılı Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu yürürlüğe girmiştir. Topak'a göre söz konusu kanunlar, "*sermaye birikiminin istikrarını sağlamak üzere sermayenin Fordizmin uzlaşmacı ve verimlilik artışları sağlamaya dayalı korporatist mantığının terk edildiğini göstermesi*" bağlamında oldukça ilgi çekicidir (2012: 214-217).

1980'li yılların en önemli değişimlerinden birisi de finansallaşma başlığı altındadır. Bu süreçte finans sektörünün serbestleştirilmesine ve dışa açılmaya dönük adımlar atılmıştır. Ayrıca kambiyo rejiminde köklü değişikliklere gidilmiş, bazı döviz işlemlerinin Merkez Bankası haricinde ticari bankalarca yapılabilmesi ve bankaların kendi döviz pozisyonlarını yönetebilmesinin önü açılmıştır (Pamuk, 2020: 267). Finansal serbestleştirme, 1980'li yılların ikinci yarısında hızlanmış ve 1989'da *tam konvertibilite* kararına ulaşmıştır. Detaylandırmak gerekirse, ülkede finansal reformlar, 1980'lerdeki "*yapısal-uyum*

ve dışa açık, piyasa ekonomisi güdümünde liberalizasyon” programıyla bağlantılı olarak uygulanmıştır. 1981’de faiz hadlerindeki sınırlamaların kaldırılması, 1984’te döviz alım-satımının serbestleştirilmesi, 1986’da Sermaye Piyasası Kurulu’nun oluşturulması, 1987’de İstanbul Menkul Kıymetler Borsası’nın yeniden kurulması, 1989’da kambiyo kontrollerinin tamamen kaldırılması suretiyle yurt içi ve dışında sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi kronolojik olarak sürecin yapı taşları niteliğindedir. Öte yandan, denetimsiz durumdaki uluslararası sermaye hareketlerinin de etkisiyle ülke sıcak para akımlarına bağımlı hale gelmiş, bu da hem reel hem de finansal ekonomi bakımından ülke ekonomisi için istikrarsızlık unsuru oluşturmuştur. Yeldan’a göre “finansal serbestleştirme” söylemi aslında kamu kesimi maliye politikasının bir uzantısı olarak işlemiş, bu bağlamda devletin yatırımcı ve büyüme-yönlü konumu bir tarafa itilerek, özel sermaye lehine gerçekleştirdiği bir rant transferinin temel ideolojik aracı olmuştur (2016: 124-125, 128-130).

1980’li yıllardaki en önemli değişim dinamiklerinden birisi de özelleştirme başlığıdır. Fordizmin önemli bir unsuru olan kamu işletmeleri ve hizmetlerinde görülen yeniden yapılanma, sürecin önemli tezahürlerinden birisidir. Aslında ilk kez 1988 yılında bir kamu iktisadi teşebbüsü özelleştirilmekle beraber, söz konusu on yıl özelleştirmeye hazırlık niteliğindeki gelişmelere sahne olmuştur. Bu bağlamda 1981-82 yıllarında Dünya Bankası yapısal uyum kredileri dolayısıyla kamu sanayi yatırımlarının büyük oranda budanması, kamu kesiminin imalat sanayii yatırımlarından çekilmeye başlaması, 1985’te çay ve tütünde devlet tekelinin kaldırılması gibi örnekler verilebilir (Topak, 2012: 218).

1980’ler politik alanın içeriği, ekonomik ve kültürel alanla ilişkisi, politika yapma biçimi gibi pek çok başlıkta önemli farklılıklara sahne olmuştur. Öncelikle politik alanda görece bir daralma olduğunu, yukarıda devletin piyasadan çekilmesine dair göstergelerde görüldüğü üzere ekonomik alanın siyasal içeriğinin büyük oranda boşaltıldığını, kültürel alanın ekonomik alanla ilişkisinin de etkisiyle siyasal alana nüfuz etmeye başladığını ilk etapta söylemek mümkündür. Aşağıda bu genel başlıklar detaylandırılmaya çalışılacaktır.

1980’li yılların politik alandaki en çok tartışılan kavramlarından birisi, hiç şüphesiz “sivil toplum”dur.⁹ Tarihsel olarak var olan devletin toplum

9 Sanbay (2007: 544-545) sivil toplumu şöyle tarif etmektedir: “Sivil toplum, gönüllü, kendi kendini oluşturan, kendi desteklerine sahip, devletten özerk, özel alan ile devlet arasında aracı niteliğinde örgütlü bir sosyal yapılanmadır. Bu yapı, yasal düzen veya ortak kurallar dizisi özgürlüklerin ve özerkliklerin güvenesi olan kurumsallaşmış bir temele oturur. Bu, hem devlet iktidarını sınırlayıcı, hem de o iktidarı hukuka dayandığı sürece meşrulaştırıcı bir gücü bağrında taşır. Dolayısıyla, sivil toplum devletten özerk olmayı

üzerindeki ağırlığı, 12 Eylül ile totaliter bir nitelik kazanmış olup, bu da 1983 genel seçimleriyle beraber devletin toplumsal ve ekonomik hayattaki rolüne dair tartışmaların yoğunlaşmasına sebep olmuştur. 12 Eylül'ün boğucu atmosferinin de etkisiyle sivil toplum bir özgürlükler alanı olarak yüceltilmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin demokratikleşebilmesinin sivil toplumun sağlanabilmesinden geçtiği konusunda politik akımların neredeyse tümünü kapsayan bir uzlaşma ortaya çıkmıştır. 1980'li yıllarda yaygınlaştığı şekliyle, sivil toplum anlayışı bir taraftan farklılıkları altın bir değer olarak dayatırken, bir taraftan da uzlaşmayı farklılıkları bir arada meşru gösteren bir çerçeve olarak sunmuştur. Politik alandaki “sağ-sol”, “komünist-mukaddesatçı” gibi dikotomilerin yerini “sivil toplumcu-devletçi dikotomisi almıştır. Sivil toplumculuk, farklılıktan yana olmayı, devletçilik ise tekdüzelikten yana olmayı ifade etmektedir. Nitekim sağ ve solun kendi içerisinde söz konusu dikotomi doğrultusunda bazı ayrımlar da ortaya çıkacaktır. Sarıbay, ayrıca bu süreçte iki tutum belirginleştiğinden bahsetmektedir. İlk tutum, total kimliklerinin tamamının ve düzenin reddiyle ilgili olup, devletin demistifikasyonunda somutlaştırılmıştır. Bu tutumun vardığı yer anti-devlet olmakla demokrat olmanın eşlenmesi olmuştur. İkinci tutum ise post-modern teoriye de yaslanmak suretiyle “farklılıkları ayrıcalığa dönüştürme” talebinde ortaya çıkmıştır. Bu tutumun parçalanmışlığı en uç noktasına vardırıp son kertede mikro iktidarları teşvik ederek sivil toplum adı altında despotizme yönelme tehlikesi taşıdığı ise fark edilmemiştir (2007: 546-548). 80'lerdeki sivil toplum tartışmalarının gerçeklik düzlemindeki tezahürlerinin Türkiye'nin demokratikleşmesi adına büyük bir umudu işaret ettiğini düşünenlerden birisi de Göle'dir. Göle, sivil toplumun var olabilmesi için devletten ayrılmış olmanın haricinde toplumsal aktörler arasında yatay ilişkilerin kurulabilmesine de özel önem atfetmektedir. Bu ise toplumsal çelişkilerin taraflarının uzlaşma kültürüne sahip olmasıyla alakalıdır. Nitekim 80 öncesi sivil toplumdaki bahsedilememesinin sebeplerinden birisi de o dönemde uzlaşma arayışı yerine ideolojik çelişkilerin baskın çıkması ve bu çelişkilerin şiddet boyutuna ulaşmasıdır. Toplumsal hareketlerin yegâne amacı ise devleti ele geçirerek toplumu yönlendirme arzularını gerçekleştirmektir. Böylelikle bir anlamda toplumsal alan kendi kendisini boğmuştur (2007: 520).

Yukarıda da örnekleri görüldüğü üzere, Türkiye'de sivil toplum tartışmalarına sebep olan temel etkenin 12 Eylül olduğuna dair yerleşik bir kanaat vardır. Hatta bunun da ötesinde, 1980'lerden günümüze uzanan politik,

---

içerir ama, ondan yabancılaşmayı zorunlu kılmaz. Bir başka deyişle, sivil toplum devlet iktidarına karşı dikkatli ama, saygılıdır.”

ekonomik ve kültürel alana dair neredeyse bütün tartışma başlıklarını 12 Eylül ile ilişkilendirmeye meyyal bir düşünsel tutum söz konusudur. Bu tutum ziyadesiyle indirgemeci olup, sürecin içsel ve dışsal dinamiklerini yorumlama amacından tümüyle uzaktır. Ancak 12 Eylül'ün önemsiz bir ayrıntı olarak değerlendirilemeyeceği de açıktır. Sonuç olarak, zaten içsel ve dışsal dinamiklerin çağırıldığı dönüşüm sürecini 12 Eylül'ün tetiklediği/hızlandırdığı iddia edilebilir. Sivil toplum kavramı örneği üzerinden devam edilecek olursa, bu konunun tartışmaya açılmasında 12 Eylül'ün ağır şartlarının etkisi kuşkusuz büyüktür, ancak bu konunun söz konusu şartlara bir reaksiyon olarak ülkedeki aydınların kendi düşünce dünyalarında bulduğu bir çözüm olmadığı da ortadadır. Nitekim Batı düşüncesinde sivil toplum tartışmalarının kısa süre önce başlamış olması, sıradan bir tesadüf olmasa gerektir. Yine mesela 24 Ocak Kararları'nın 12 Eylül'den önce alınmış olması ve darbe yönetimince aynen tatbik ettirilmesi de bu düşünceye başka bir açıdan dayanak oluşturmaktadır. Zira bu kararlar, dönemin ekonomik alandaki dönüşümlerinin başlangıcı olup, kültürel ve politik alanda da büyük tesirler meydana getirmiştir. Öte yandan, konuya daha geniş bir planda, modern ve post-modern dönemlerin içsel dinamikleri arasındaki farklar üzerinden eğilmek de ufuk açıcı olacaktır. Bu bağlamda modernleşme yönündeki gelişmeler *yukarıdan aşağıya* olacak şekilde politik elitlerin ve aydınların kurduğu bir süreçken, post-modern gelişmelerin aynı dinamikler üzerinden okunamayacağı söylenebilir. 1980'lerdeki sürecin de 24 Ocak Kararları, darbe yönetiminin yaklaşımı, Anavatan Partisi (ANAP) politikalarında olduğu gibi benzer dinamikleri olduğundan bahsedilebilir, ancak modernleş(tir)me sürecinin aksine yeni dönemde ANAP'ın aldığı kitlesel destek yeni dönemin farklılığını ortaya koymaktadır. Bir diğer ifadeyle, örneğin, modern kültürün aksine post-modern kültürün yukarıdan bir dayatmanın sonucu olduğu söylenemeyecektir.

Göle, 1980 sonrası süreçte politik söylemde meydana gelen değişimleri "yumuşama" ve "icraat tartışmaları" kavramları üzerinden ele almaktadır. İlk kavram, ciddi ideolojiler ve davalar arasındaki kavgaların bir anlamda gözden düşmesini imlemektedir. İkinci kavram ise sistem sorgulamaları ve rejime karşı çıkışların, yerlerini icraat tartışmalarına bırakmasını kastetmektedir. Bir diğer ifadeyle, kapitalizm ya da sosyalizm kavramları etrafında yapılan sistem tartışmaları/kavgaları sönümlenmiş, bunun yerine liberalizm ya da sosyal adalet kavramları etrafında yapılan icraat tartışmaları ortaya çıkmaya başlamıştır. Yazara göre, bu değişim süreciyle bağlantılı olarak daha önceki dönemlerdeki ideolojik retoriklerle donanmış uzman politikacıları, yerlerini

uzman teknokrat kadrolara bırakmaya başlamıştır. Yine tekçi politik ütopyaların zayıflaması sonrasında kadınlar, yeşiller, türbanlılar, eşcinseller gibi yeni kültürel ve bireysel duyarlılıklar kamusal alana taşınmaya başlamıştır (2007: 516-519).

1980’li yıllara damgasını vuran siyasî parti kuşkusuz ANAP olmuştur. ANAP’ın 1983’te kazandığı ilk seçimde (ki bu seçime yalnızca üç tane siyasî partinin katılmasına “müsaade” edilecektir) 70’li yıllara damgasını vuran hiçbir siyasî parti yahut liderin rakip olmamasının etkisi büyüktür. Bununla beraber, ANAP ve kurucu lideri Turgut Özal’ın 80’lerdeki başarısının yalnızca bir alternatif yokluğu ile açıklanması da gerçekliği iskalayıcı bir yaklaşım olacaktır. Bu bağlamda ANAP ve lideri Özal’ı anlamak, aslında *dönemin ruhu*’nu anlamaya bir kapı açacaktır.

Batı’da yükselen “yeni sağ”ın (kültürel karşılığı olarak post-modernizmin koordinatlarını sağladığı “yeni muhafazakârlık” söylemi) ana temalarını ulusal liberalizm, yeni cumhuriyetçilik, popülizm, popüler kapitalizm ve sıklıkla da anti-etatizm olarak tespit eden Öğün, 12 Eylül sonrasında yeniden şekillenen ve kadim karşıtlıkları önemli ölçüde tasfiye edilmiş Türk politik hayatında bu akımın karşılığının ANAP olduğunu söylemektedir. Yükselen küresel değerlerle uyumu, ANAP’ı 80’lerin fenomen partisi hâline getirmiştir. Ancak yeni muhafazakârlığın kültürel dünyası sadece ANAP ile sınırlı kalmayacak ve ilerleyen zamanda diğer partilere de sirayet edecektir. Öte yandan bu politik söylemin liberteryen çizgisi ise meta-politik bir izlenim oluşturmasını kolaylaştırmıştır. Bu izlenimin sağlanmasında ANAP’ın “dört eğilimi birleştirme” iddiasının ve partinin kurucu lideri Turgut Özal’ın farklı politik ve kültürel pozisyonları kendi bünyesinde buluşturabilen ilginç kişiliğinin de büyük payı olsa gerektir¹⁰ (2000: 33-37, 202-203). Bir bakıma ANAP’ın 80’lerdeki başarısının, kültürel alanda küresel dünyada meydana gelen dönüşümlerin Türkiye’deki tezahürlerine gösterdiği uyum kabiliyetinden geçtiğini söylemek mümkündür. Öte yandan bahsedilen söyleme dair meta-politik izlenimin hem halk hem de darbenin yöneticileri nazarında

10 Öğün (2000: 202-203) şöyle söylemektedir: “1980’lerde ANAP “dört eğilimi birleştirme” misyonu içinde, tek başına merkezdeki bütün eğilimleri, donandıkları ideolojik çerçevelerinden soyutlayarak birleştirmek istemiştir. Böylelikle radikalizmlerin tasfiyesine dayalı bir “himayeci” politik merkez oluşturulacaktır. Bu girişimi taçlandıran kavram ise “pragmatik liberalizm” idi. ANAP hareketi, kemalizmi, sağ ve sol yasal popülist geleneklerini, liberal-muhafazakâr söyleme dayalı bir potada eriterek işlevselleştirmeye çalıştı. Özal figürü hem “Cuma namazları” ve de diğer dinsel ritüelleri yerine getiren yüzü, hem de frak ve smokini ile çizdiği medeni “Atatürkçü” yüzü ile bu sentezi sembolize etmiştir. Yıllar boyu soyut bir ekonomizmden kurtulamamış “eski” sol çevreleri, Özal’ın somutluk değeri taşıyan ekonomizmi (altyapıcılığı) büyülemişti. Öte yandan mukaddesata yaptığı atıflar, ona “eski” sağ cemahtan da önemli destekler kazandırdı.”

arzu edilen bir husus olduğunu da zikretmek gerekmektedir. Halk, 70’lerin silahlı mücadele boyutuna erişen siyasî kutuplaşmalarından bıkmış gözükmektedir. Bu bıkkınlığı, 12 Eylül 1980’de yapılan askerî darbenin ağır şartlarının daha da artırdığı söylenebilir. Darbe yönetimi ise “sıradan” insanların politik kutuplaşmaların tarafı olmasını değil, kendi gündelik hayat meşgaleleriyle uğraşmasını istemektedir. Bu bakımdan da bir paralellik olduğu ortadadır.

ANAP, “devletin küçültülmesi”ne dair yükselen seslere “bireyin devlet için değil, devletin birey için var olduğu” söylemiyle karşılık vermiştir. Bunu, “uzlaşma”yı politik bir ilke şeklinde formüle ederek gerçekleştirmiştir. Diğer taraftan, özel girişimciliğin toplumsal bir değer olarak yaygınlaştırılması ve neticede burjuva toplumu olarak sivil toplum mimarisine girişilmesi söz konusu olmuştur. Önceki dönemlere hâkim Jakoben politik geleneğe karşın ANAP, “*homo economicus*’un öncülüğündeki politik ve kültürel düzeydeki pragmatik değerlere geçiş”i sembolize etmektedir. Dönemin önde gelen politik aktörleri birer “dava adamı” olmaktan ziyade “iş bitirici politikacı” vasfına sahiptir. 1980’li yılların iktidar partisi ANAP’ın sivil toplumu “belli davranış ve değer kodlarının vücut verdiği kültürel bir varlık” olarak görmek yerine, ekonomik boyuta indirgediği söylenmektedir. Bu yaklaşımda piyasa ile sivil toplum özdeşleştirilmekte, katılımcı normatif standartlar ve çoğulculuğa ise gereken önem verilmemektedir. Bu durumun aynı dönemde ABD ve Batı Avrupa’da iktidar konumundaki yeni-muhafazakâr çizgiyle büyük oranda benzerlik taşıdığı ifade edilmektedir (Sarıbay, 2007: 553-554). Gölde de 1980’lerde merkez sağın güçlenmesinin sosyal demokrat kanadın zayıflığından ve ANAP’ın ise yeni değerlere sahip çıkmasından (“yeni toplumsal duyarlılıkların temsilciliğini” üstlenmesinden) kaynaklandığı düşüncesindedir. Yazar, merkez sağdaki yenilenmenin üç ana başlığını politik üslupta yumuşama (“sarkacın kavga değil uzlaşma üzerinde olmasına öncülük”), pragmatik mühendislik ideolojisi (ideolojik saiklerle değil hizmete/icraata bakarak hareket eden ANAP seçmeni karşısında retorik değil icraat, ideolojik değerler değil pragmatik değerlerin öne çıkarılması)¹¹ ve muhafazakâr sosyal değerler (“ANAP’ın piyasa değeriyle İslamcı muhafazakarlık değerleri arasında oluşturmaya çalıştığı sentez”) olarak saptamaktadır (2007: 523-525).

11 Nitekim Özal denilince bugün dahi ilk akla gelen sahnelerden birisi, rutin aralıklarla yaptığı “İcraatın İçinden” programları olsa gerektir.

Türk, Özal'ın söylemsel düzeyde ideolojilerden hoşlanmadığını, hem sol hem de sağ uçlara mesafeli olduğunu, bunları lüzumsuz ve “kavga sembolü” olarak gördüğünü hatırlatmaktadır. Nitekim Özal, partisinin politik duruşunu “ortadireğin partisi” olarak konumlandırmakta, ANAP iktidarındaki dönemin Türkiye'sine çağ atlattığını ve ekonominin de ötesinde tüm toplumsal hayatta bir değişim yaşandığını iddia etmektedir. Özal, bahsettiği “yepyeni toplum”un gençlerdeki değişim üzerinden gözlemlenebileceği düşüncesindedir. Buna göre, eskiden gençler arabesk dinlerken, artık daha çok Sezen Aksu ve Muazzez Abacı gibi isimler dinlenmektedir. Gençler bu şarkılarla dans etmekte, eskisi gibi kavga etmemektedirler (2014: 130, 152).

Yukarıda dönemin ayırıcı vasıflarından birisinin ekonomi-politikten kültür-politiğe geçiş olduğundan bahsedilmişti. Bu geçiş, belki de en çok solun kendi içerisinde yaşadığı dönüşümle anlatılabilir. Zira solun bir anlamda temel iddiası, ekonomik alandaki eşitsiz ilişkileri teorik zeminde açığa çıkararak, bu eşitsizliklerin ilk etapta politik alanda giderilmesini sağlayacak aksiyonu oluşturmaktır. Ekonomik alana teorik düzlemde yapılan vurgu o derece baskındır ki, bu sebeple sola siyasal, hukukî ve kültürel alanlardaki bütün değişimlerin ekonomik alan tarafından tek yönlü belirlendiği şeklinde bir indirgemeci yaklaşıma sahip olduğu eleştirileri getirilmiştir. Bu bağlamda solun politik söyleminin merkezî kavramları sömürge, ezilenler, üretim ilişkileri, mülkiyet, sınıf, emek, işçi hakları, adil paylaşım vs. olmuştur. Bununla beraber söz konusu *kati* ideolojik tutumun 1980'lerle beraber *buharlaşmaya* başladığı söylenmelidir. Ekranları liberalizmin nimetlerini yeni keşfetmiş solcular dolduracaktır artık. Kendilerini hâlâ solcu olarak tanımlamaya devam eden bu aydınlar, solun gerçekte ne olduğu/ne olması gerektiğine dair bir tartışmanın da fitilini ateşlemektedir. Buna göre eşitsizlikler sadece üretim ilişkileri alanında ortaya çıkmamakta, gündelik hayatın pek çok başlığında birçok eşitsizlik yaşanmaktadır. Yalnızca sınıfsal eşitsizliğe odaklanmak ise başka eşitsizliklerin üzerinin örtülmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu bağlamda kültürel alanın keşfedilmesi merkezî önemdedir. “Yeni sol”un merkezî kavramları ise kimlikler, toplumsal cinsiyet, tanınma, öteki, kültür politikaları vs. olacaktır. Nitekim söz konusu dönüşümü sol yayınevlerinin yayın politikasındaki değişimde gözlemlemek mümkündür.¹²

12 Burada sol, “yeni sol” şeklinde yapılan genellemeler, söz konusu sürecin solun bütününe nüfuz ettiği iddiasını taşımamaktadır. Yapılan yalnızca solun dönüşen yüzüne vurguyu amaçlayan genellemelerdir. Nitekim ortodoksi-heterodoksi başlığı altında Batı'da ve Türkiye'de akademik/teorik tartışmaların yapıldığını zikretmek gerekmektedir. Ancak gelinen noktada hangi yaklaşımın ortodoksiye ve hangi yaklaşımın heterodoksiye tekabül ettiğini sorgulatacak derecede bir niceliksel sapmanın gözlemlenebileceği de söylenmelidir.

Post-modern dönemde kültürel alan ile politik alanın kesişimi *tüketim toplumu* ve/veya *gösteri toplumu* bağlamını akla getirmektedir. Bu dönemde karnavalesk anlayış politik kültüre sirayet etmiş, bu da politik olanın inandırıcılığını boşa düşürmüştür. Zira söylenen şeylerin simgesel çağrışımları üzerinden içinin boşaltılarak muzip bir ürün olarak ambalajlanması söz konusudur. Artık 1 Mayıs emek çağrışımı bir karnaval ve Che Guevara bir tişörttür. Bu karnavalesk ağ içerisinde ontolojik bir değer hâline gelmiş tüketim ise bütün insanları esareti altına almış vaziyettedir. Gelinek noktada eski tarz politik mücadeleler -ve hatta belki de tümüyle politik mücadeleler- anlamını kaybetmektedirler. Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta da politik gerilim hattında yaşanan dönüşümle ilgilidir. Yukarıda yeni dönemin sivil toplum-devlet ikiliği üzerine kurulduğuna dair okumalardan bahsedilmişti. Ögün ise konuyu başka bir bağlamdan ele alarak, politik söylemin üzerini örttüğü asıl gerilimin yeni tüketim normlarının paylaşımı (“kapitalist rekabetçi psikoz”) hakkında olduğunu düşünmektedir. Bu gerilimin orta noktasında kimin ne kadar ve ne şekilde tüketmeyi hak ettiği sorusu durmaktadır. Bir tarafta tüketim marifetiyle elde edilen ayrıcalıklarını korumak isteyenler, diğer tarafta ise “bir lokma bir hırka” şiarındaki kanaatkarlığını kaybeden kitleler gerilimin uçlarını oluşturmaktadır. Gözlemlenmekte olan, kapitalizmin üretimi yücelten döneminden, tüketimi vurgulayan dönemine geçiştir. Türkiye’de politik gündemin 1980’li yıllardaki kültürelleşmesi biraz da bu hususla ilgilidir (2010: 11, 59-60). Görüldüğü üzere, politik, ekonomik ve kültürel alan birbiriyle yine iç içe geçmektedir.

Kültürel Alandaki Köklü Dönüşümler

1980’li yılların Türkiye’si geniş ve dar anlamıyla kültürel alanda köklü dönüşümlere sahne olmuştur. Buna dair söylenebilecek pek çok tespitin en önemlilerden birisi de “tutumluluk çağı”ndan “tüketim çağı”na geçmek olsa gerektir. Tutumluluk çağının karakteristik özelliklerinden birisi insanların yoksunlukta birleşmiş olmalarıydı. Bu çağın insanları kendilerinin dışındaki dünyaların gündelik hayatlarından ya da tüketim deneyimlerinden pek de haberdar değillerdi. Oysa tüketim çağıyla beraber tüketmenin zevkini kitleler tatmaya başlamış, yeterince üretim yapılamadığı için de geleceğe borçlanma söz konusu olmuştur. Tüketim nesnesinin önemi kullanım değeriyle sınırlı değildir. Tüketim nesnesi aynı zamanda statü inşasına katkı sunmaktadır. Gelinek noktada, yoksunlukta da olsa kaynaşmış bir kitle olma durumu son bulmuştur. 1970’li yılların değerleri de süreçten nasibini almış, örneğin, gösterişin ayıp olduğu düşüncesi tedavülden kalkmıştır. Tüketme

kültürü sadece tüketim nesnesinden ibaret olmamış, insanların ve ilişkilerin tüketilmesi de ortaya çıkmıştır. İnsanların sıkıldığı elbiseyi değiştirmesiyle sıkıldığı ilişkiyi bırakması arasındaki fark kaybolmaya başlamıştır. Aile içerisinde büyükanne ve büyükbabaların konumu sarsılmış, huzurevlerine rağbet artmaya başlamıştır (Tunç, 2001-2002: 50-53).

Bali'ye göre de Özal dönemi (1983-1993) sadece “yokluklar” ve “kuyruklar” ülkesinden “bolluklar” ülkesine dönüşümden ibaret değildir. Asıl değişim, günlük hayatta gerçekleşmiştir. İçine kapalı bir ekonomi ve yaşam tarzı, bu süre zarfında köklü bir değişime uğramıştır. İnsanlar Batı'daki ve daha ziyade Amerika'daki yaşam tarzını görmüş ve azla yetinmek üstüne kurulu hayat felsefesinin artık geçerli olmadığını farkına varmışlardır. Artık daha çok kazanmak, daha çok tüketmek, en kaliteli ürünleri kullanmak, en nitelikli mekânlarda vakit geçirmek, yurtdışı gezileri yapmak hedeflenmektedir. Bu dönemde iş adamlarına dair algı da değişime uğramıştır. Önceki dönemde işçiyi sömüren bir profil zihinlerde hâkimken, bu dönemde istihdam sağlayan, katma değer üreten bir iş adamı profili hakim kılınmıştır. Bunda Sakıp Sabancı figürünün de önemli bir payı söz konusudur. 70'li yıllarda iş adamları gözlerden uzak olmayı yeğlerken, bu dönemde kamuoyunda görünür olmaya önem göstermişlerdir. Görünürlüğe saygınlığın eklenmesi ise Bali'ye göre 90'lı yıllarda gerçekleşecektir (2018: 61-62).

1980'li yılların kültürel atmosferini en iyi yakalayan isimlerden birisi de Nurdan Gürbilek'tir. Gürbilek, bu dönemde kültürün hiç olmadığı derecede piyasaya tâbi olduğunu, reklamcılığın da çok kısa bir süre içerisinde sınırsız sayıda imgeyi dolaşıma soktuğunu söylemektedir. Dönemin bir başka hususiyeti, özel hayatın kamusallaşması bağlamında olmuştur. Nitekim daha önce “mahrem” kabul edilen konular ilk kez 80'lerde kamuoyu gündemine gelmiştir. İlk defa cinsellik büyük bir ısrarla söze dökülmüştür. Daha önce mahrem kabul edilen pek çok şey “dış”a açılmıştır. Özel-kamusal ya da “iç”-“dış” arasındaki sınır erimiş, özneliğin dili ve kamunun dili iç içe geçmiştir. Yine özel hayat denilen alan ilk kez bir kamu meselesi olarak tarif edilmiştir. Yazar, özel hayatın söyleme dönüştürülmesinin Batı toplumlarıyla önemli benzerlikler taşıdığını düşünmektedir. 80'lerde ayrıca geçmişe duyulan ilgi de artmıştır. Geçmiş, bugünün ihtiyaçları ve fantezilerini uyaran tüketilebilir bir imgedir. 68 kuşağının tarihsel ağırlığının boşaltılıp içeriksiz bir ruha dönüşmesi bunun örneklerindedir. Bahsedilen “pop tarih”i mümkün kılan, imgelerin tarihsel yükünden kurtarılması olmuştur. Geçmiş bir alıntıdan ibarettir, tamamen keyfi ve nedensiz bir dil çeşitli alanlarda yaşar

kılınmaktadır. Bu dili ise daha ziyade reklamcılık kıskırtmıştır. Reklamların dili hem sözü görüntünün/imagenin hizmetine sunmaktaydı hem de kültürü bir malın pazarlanması adına kullanılabilir bir hammaddeye, sınırsız bir alıntılar toplamına dönüştürmekteydi (2019: 23-26, 57).

Kültürel çoğullaşma/parçalanma 80’lerin ikinci yarısından sonra birçok alanda kendini hissettirmiş, bir anlamda “aşağı kültür” patlaması yaşanmıştır. Bu bir anlamda kalabalıkların kültürel kimliklerini siyaset dolayımı olmaksızın ortaya koymaya başlamasıyla da ilgilidir. Bunun pek tabii ki “kültür endüstrisi” tarafından kıskırılan bir yönü de söz konusudur. Fakat Gürbilek, vurgulanması gereken asıl hususun, döneme damgasını vuran patlamanın bu toplumun bugüne değin inşa ettiği modern kimliğe dönük doğrudan ve çıplak bir tepkiyi içermesi olduğunu düşünmektedir. Bir bakıma bugüne kadar Kemalizm tarafından bu topluma biçilen modern kültürel kimlikler içinde bastırılarak var olabilmiş ve kendini bu kimliklere tâbi kılmış yaşantıların (“taşra”) geri dönüşüdür söz konusu olan. Gürbilek, “taşra” kavramıyla bu toplumun modern olabilmek için dışarıda bırakılmak zorunda kaldığı her şeyi kastetmektedir. 80’ler dışlanmış, bastırılmış, modern kültürel kodların dışına itilmiş taşraya dönük bir özgürlük vaadini temsil etmektedir. Taşra, kendi kimliğini koruyarak da büyük şehir hayatına eklenilebilecektir. 80’ler taşraya büyük şehrin imkânlarıyla buluşma fırsatını tanımıştır. Taşra, kendi simgesel dilini piyasada dolaşıma sokma ve parayla buluşma fırsatına kavuşmaktadır. Dolayısıyla 80’leri yalnızca bir kıskırtma veya bir endüstriden ibaret görmek eksik bir bakıştır. Oysa bir kıskırtmanın olduğu yerde bastırılmış bir arzu, bir dışlanmışlık ve mahrumiyet de söz konusudur. Öte yandan yazar, kültürel çoğullaşmanın gündelik hayatın estetize edilmesinden öteye gidememesinin sermayenin sınır tanımadığı bir küresel kapitalizm bağlamında sadece bir tüketim özgürlüğüne delalet edebileceğini düşünmektedir. (2019: 105-107, 111). Özellikle Gürbilek’in tespitleri, ekonomik, kültürel ve siyasal alana farklı bağlamlarda yansıyan *dönemin ruhu*’nu ortaya koymak bakımından çok önemli bir örneklik teşkil etmektedir. Zira yazarın değerlendirmelerinde kültürel, ekonomik ve siyasal olana/alana dair tespitlerin nerede başlayıp nerede bittiği adeta anlaşılmamaktadır.

Gürbilek, yaşanan köklü değişim süreciyle beraber herkesin vitrinde yaşamaya başladığını söylemektedir. Zira ortaya çıkan yeni toplumda artık pek çok şey gösterildiği ve görüldüğü kadarıyla var olmaktadır. Dünyayla ilişkimizin bir seyretme ilişkisine dönüşmesinde reklamcılığın önemli bir etkisi olmuştur. Zira bir malı tanıtmak, onun özelliklerini tanıtmaktan ziyade

onunla ilgili bir imaj kurmayı, bir görüntüyü gerçek kılmayı da beraberinde getirmektedir. Reklamcılık televizyonu, basını ve *billboard*'larıyla her yeri bir vitrine dönüştürmüştür. Yazara göre, bu değişim politikaya da sirayet etmiştir. Artık partilerin programları değil, hangi kimliği, imgeyi, üslubu seyre sunduğu daha önemlidir. Parti programı ile tasarlanan kimlik arasındaki ilişki ise gittikçe daha nedensiz ve keyfî bir hale bürünmektedir. Öte yandan piyasa, kendi işleyiş ilkelerine hâle gelmediği sürece muhalif simgelerin serbest dolaşımından hiçbir rahatsızlık duymamaktadır. Tüketim toplumu çeşitli muhalif simgeleri sınıfsal yahut tarihsel içeriklerinden ayırıp piyasaya iade etmektedir (2019: 31, 37, 39).

İnsanî farklılık ve çeşitliliklerle bezeli geniş anlamıyla kültürel alan, modern dünyada bastırılmış ve kamusal alanın dışında bırakılmıştı. Post-modern dönemde ise kültürel olan, kamusal alanı adeta istilâ etmiştir. Ekonomi ve kültürün buluştuğu kavşak noktası ise *kültürün metalaşması* olmuştur. Kendi farklılığını, kendine has olanı keşfetmek suretiyle kendini inşa etmeyi amaçlayan bireyler “kültürcülük üzerinden sahte renkler yaratarak kültüre aç kitlelere sahihlik ve farklılık hissi tattıran endüstriler”in müşterisi olmak suretiyle tatmin olmuşa benzemektedirler.¹³ Önceki dönemde standardizasyonu önceleyen yaklaşımın da etkisiyle ortaya çıkan birey-topluluk gerilimi, yeni dönemde yerel olana yapılan vurgu ile aşılmaktadır. Yerelin önemli bir işlevi, farklılaşmayı fark edilme düzeyinde sıradanlaştırmasıdır. Tüketim yoluyla tatmin edilen farklılık ihtiyacı, bir anlamda farklılaşma idealinin demokratikleştirilerek tabana yayılması anlamına gelmektedir. Oysa farklı olmanın adeta haklı olmakla özdeşleştirilecek derecede yüceltiildiği bu dönemde farklılaşma ihtiyacının bu gideriliş şekli, modernleşmenin önerdiği beşerî zenginliklere kavuşma sonucunu doğurmamaktadır. Gerçekte yaşanan, farklılaşarak aynılaşmaktır. Aidiyet geliştirmenin ağır yükünü taşımak istemeyen post-modern dünyanın insanı, kimlik endüstrileri sayesinde kolayca edinebildiği kimliklerle tatmin olmaktadır. Bu bağlamda örneğin, 1970’lerde kendisini Marksist olarak tanımlayan birisine okuduğu metinler sorulurken, sonraki dönemde Che Guevera ya da Deniz Gezmiş portresini taşıyan bir tişört giymek yeterli olmaktadır¹⁴ (Öğün, 2010: 4-5, 21, 54). Aynı

13 Modern düşüncenin idealine uygun bir birey olmak için halledilmesi gereken yüklü ev ödevleri karşısında, post-modern dünyada kendini inşa etmek tüketim yapabilecek bir cüzdandan doluluğuna sahip olmakla ilgili gibi gözükmektedir.

14 Kaynar, Atatürk’ün resmî ideoloji tarafından sürekli yeniden-üretilen totemleştirilmesi ile “tüketim kapitalizmi” evresinin birleşmesi neticesinde ortaya çıkan ilginç çıktıya değinmektedir. Bir anlamda Atatürk’ün popüler kültür ikonu haline getirilmesi söz konusudur. Çakmak, tişört, anahtarlık gibi gündelik hayatın basit nesnelere ya da televizyon programlarının ilginç örnekleri sürecin görüngülerini oluştur-

örnek üzerinden devam edilecek olursa, 70’lerde Marksist *olmak* önemli-ken, 80’ler ve sonrasında ise Marksist *görünmek* kâfi gelmektedir. İlki için hacimli bir müktesebata belirli derecede nüfuz etmek gerekiyken, ikincisi için ilgili birtakım tüketim nesnelere sahip olmakla amaca ulaşılmaktadır. *Olma*’nın değil, *görünme*’nin önemli olduğu bir dönemde insanın kendini inşa etme çabası da oldukça “maliyetsiz” bir hâl almaktadır. Kimliklerin kolay edinilebilir olmasının (bkz. kullan-at kimlikler) vurgulanması gereken bir diğer özelliği de, edinilen kimliklerin aynı kolaylıkla terk edilebilme imkânı sunmasıdır. Zira bu özellik, zamanın devir hızının alabildiğine arttığı post-modern dönemde fazlasıyla önemlidir. İki kimlik arasındaki geçişler bir tişörtü çıkarıp başka bir tişört giymek yahut arabanın arkasına yeni bir etiket yapıştırmak kadar kolaydır. Öte yandan daha geniş planda bir değerlendirme yapılacak olursa, *tüketim toplumu*’nun yukarıda bahsedilen hususiyetlerinin siyasal alan-ekonomik alan-kültürel alan arasındaki ilişkileri bütünlediğini söylemek de mümkündür.

Farklılaşmanın kutsandığı, içeriğinden bağımsız olarak farklı olmanın bizatihi kendisinin bir amaç olduğu bir dönem ruhunun daha derin katmanlarına inildiğinde -ironik bir şekilde belki de tarihin hiçbir döneminde rastlanamayacak şekilde- yerkürenin tümüne sâri bir *aynılaşma* ile karşılaşmaktadır. Zira küreselmeye imkân sağlayan araçlar tarihin hiçbir döneminde bu kadar gelişkin olmamıştı ve bu da politik, ekonomik ve -belki de hepsinden daha önemli olacak şekilde- dar ve geniş anlamıyla kültürel alanda bir *aynılaşmayı* beraberinde getirmiştir. Bir tarafla, sahicilikten uzak *yerelleşme* temayülünün *küreselleşmenin* temel çıktılarında olan *aynılaşmayı* (*standardizasyon*) örtmeye matuf bir işlev ifa ettiği iddia edilebilir. Yüzeyden daha derindeki katmana inildiğinde aslında *farklılaşma* isteğinde bir *aynılaşma* yaşandığı görülecektir. *Farklılaşma* sınırsızın yeniden-üretimi ise neyin tüketildiği, hangi kullan-at kimliğinin takıldığı ile sağlanmaktadır. İnsanlar, yeni

---

maktadır. Kaynar, bu sürecin Atatürk’ün resmî ideolojinin totemi olma özelliğini kaybettiği anlamına gelmediğini düşünmektedir. Yaşamakta olan, bu sürecin, kültür endüstrisinin kuralları çerçevesinde işliyor oluşudur. Süreci diyalektik olarak okumamızı sağlayan ise onun bir popüler kültür ikonu haline getirilmesinin de totemleştirilmesini derinleştirilmesi, yeni bir boyut katmasıdır. Öte yandan Atatürk resimli bir tüketim ürününü kullanmak ve kullanmamak resmî ideolojinin “biz” ve “öteki”sini de açığa çıkarma işlevine sahip olacaktır (2010: 75-78, 88). Buradaki biz-öteki ayrımı vurgusu akla başka sorular da getirmektedir. Bu ayrım, sadece belirli anlarda ya da özel günlerde değil, gündelik hayatın her alanında yeniden üretilebilme potansiyeline sahiptir. Diğer bir ifadeyle, şehir hayatının gayri-şahsi/anonim özelliğindeki yabancılarla olan karşılaşmalarda bir “biz” duygusu meydana getirerek güven, yalnız olmama hissi sunması bakımından adeta metafizik bir güvenlik hissi sunması olarak okunabilir. Bu durum, yukarıda Harvey’in insanların bir tutunum olarak kimliklere sınırlanmasına dair tespitleri bağlamında da düşünülebilir.

tükettiğinden bağımsız olarak, *tüketim toplumunun* düşünsel koordinatlarına uyum sağlama kabiliyeti bakımından bir *aynılaşma* içerisinde. Sahici anlamda bir *farklılık*tan bahsetmek ise bu koordinatların dışına çıkan bir hayat tarzı pratiği geliştirmekle mümkün olabilirdi.

Son olarak, kültürel alandaki dönüşümün önemli başlıklarından birisi de bireylerin dinle kurdukları ilişkiye dairdir. Nasıl ki, ekonomi-politikten kültür-politiğe geçişi sol üzerinden okumak daha açıklayıcı ise, bu başlık altındaki *dünyevileşme* olgusunu da muhafazakârlar üzerinden okumak tabloyu daha çok berraklaştıracaktır. Aslında ANAP'ın aldığı kitlesel desteğe dair yukarıda yapılan açıklamalar konuyu belirli boyutlarıyla ortaya koymaktadır. Dinî aidiyetlerin dünya ile mesafeli bir ilişki kurmayı telkin eden ilkelerini sahiplenen muhafazakârlar tüketim toplumunun değerleriyle karşılaşınca bir çıkış yolu aramışlardır. Nitekim önemli bir kısım, yeni dönemin şartları içerisinde fazla *katı* bulunduğu bazı ilkeleri görece *yumuşatma/esnetme* yolunu tercih etmiştir. Bu dönüşüm sürecinin bir uzantısı olarak, 90'larda açılan Caprice Hotel örneğinden bahsedilebilir. Caprice Hotel, ülkenin içki satışı yapılmayan ve kumar oynanmayan ilk beş yıldızlı oteli olma özelliğine sahiptir. Otel ayrıca mahremiyetin sağlanması adına kadınların özel olarak kullanabileceği bir plaj ve havuza sahiptir. Ancak 1980'lerle başlayan dönüşüm süreci, Caprice Hotel'le sınırlı değildir. Bilici'ye göre bu otel, ekonomik gelişmeye bağlı olarak ortaya çıkan İslamî üst orta sınıfların tüketim talep ve pratiklerinin görünürlük kazandığı bir eşittir. Bir başka örnek, Tekbir Giyim'dir. Bu markayı benzer firmalardan ayrı kılan, Türkiye'de ilk kez bir ticari kurumun "tesettür" ve "moda"yı birleştirebilmiş olmasıdır. "Tesettür" ve "moda" ya da "Müslüman" ve "tatil" kategorilerinin iç içe geçmesi sürecin önemli tezahürlerindendir. Öte yandan MÜSİAD tecrübesi de muhafazakârların piyasa ekonomisine katılımı bağlamında dikkate değer bir örneklik teşkil etmektedir. MÜSİAD bağlamında ortaya çıkan gerilimin bir tarafında kapitalizmle özdeşleşmeme arayışı, diğer tarafında ise "maddî terakki" arayışı vardır. Yazar, Caprice Hotel'in yeni bir zenginler sınıfını da rafine ettiğini düşünmektedir. Zira otel, yeni tüketim "vesileleri" sunarak bir "statü filtresi" işlevi de ifa etmektedir. Öte yandan otel, modern tüketim kültürüne yenilginin ortaya çıktığı, "İslam'ın tatil edildiği yer" nitelendirmesiyle yoğun biçimde eleştirilecektir (2000: 217, 221-222, 226, 236).

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye’de 1980’li yıllarda ekonomik, politik ve kültürel alanlarda yaşanan köklü dönüşümün bütüncül bir okumaya tâbi tutulup tutulamayacağı sorusunun cevabı aranmaya çalışılmıştır. Bu okumanın teorik dayanağını ise David Harvey’in Batılı merkez kapitalist ülkelerin 1970’lerde başlayan dönüşüm sürecine dair yapmış olduğu anlamlandırma çabası oluşturmuştur. Batılı merkez kapitalist ülkelerde ekonomik, kültürel ve politik alanlardaki dönüşüm sürecini bütüncül bir yaklaşımla ele alan Harvey, önceki dönemin bütün alanlara sirayet eden temel kavramının *katılık*, sonraki döneminkinin ise *esneklik* olduğunu düşünmektedir. Yukarıda detaylı şekilde işaret edildiği üzere, devletin ekonomik alandan kendini geri çekmesi/dışlanması, reel ekonomiye/üretim dayalı kapitalist formun finansallaşma boyutunu geçmesiyle ekonominin bir anlamda buharlaşması, iş akitlerinin süresinin kısalması, kullan-at kimliklerin ortaya çıkışı, sivil toplum merkezli politik tasavvurlar, kimlik politikaları gibi pek çok başlık bu sürecin tezahürlerindedir. Öte yandan Harvey, yaşanan dikkate değer değişim ve dönüşümlerin saptamasını yaparken, sabit kalanın/değişmeyen ne olduğuna da işaret etmektedir. Bu anlamda *birikim rejiminde* bir geçiş yaşanmakla beraber, kapitalizm varlığını devam ettirmektedir. Dolayısıyla bir *post-kapitalizmden* bahsetmek mümkün değildir.

Harvey’in Batı’ya dair yapmış olduğu değerlendirmelerin, Türkiye’deki dönüşüm süreci için referans alınmasının sakıncaları hakkında akla gelebilecek soruların cevaplanması gerekmektedir. Aslında *bu ülkenin* Tanzimat’tan itibaren yaşamış olduğu değişim ve dönüşümleri Batı dikkate alınmadan anlamak mümkün değildir. Ekonomik, politik ve kültürel anlamda Batı’dan doğrudan ve dolaylı etkilenmeler söz konusudur. Osmanlı-Türk modernleşme tarihi bir bakıma bu etkilenmenin tarihidir. *Küreselleşme çağı* olarak nitelendirilen tarihsel eşikte ise Batı’nın diğer coğrafyaları etkileme kapasitesi -mekânsal engellerin zamanın hızlanmasıyla koşut bir biçimde kalkmasıyla beraber- farklı bir boyuta ulaşmıştır. Dolayısıyla örneğin 19. yüzyılın başlarındaki Türkiye’yi anlamak nasıl Batı’yı anlamaktan geçiyorsa, 1980’li yılların Türkiye’sini anlamak çok daha fazla bundan geçmektedir. Ancak bu tespiti yapmak, Batı’ya dair geliştirilen teorik şablonların Türkiye’ye tümüyle uyduğu iddiasını taşıyacak bir uca savrulmaya da bizi götürmemelidir.

Pek çok açıdan Türkiye’nin 1980 öncesi dönemi, *katılık* kavramı üzerinden değerlendirilebilir. Bu bağlamda gümrük duvarları, özel sermayenin giremediği kamuya hasredilmiş alanlar, uzun-dönemli yatırımlar, işçi ücretlerinin görece yüksekliği, işçi örgütlenmeleri ve sendikal haklar meselesi,

sosyal devlet olgusunun etkileri gibi başlıklar bir çırpıda söylenebilir. Bununla beraber söz konusu *katılıklar*, 24 Ocak Kararlarıyla başlayan süreçte askerî darbe ya da başka siyasi iktidarlar yönetimde olsa dahi değişmeyen bir kararlı iradeyle aşılmaya çalışılacaktır. Gümrük duvarlarının kaldırılması, faizlerin esnekleştirilmesi, devletin ekonomik alandan mümkün olduğunca çekilmeye başlaması, özelleştirmeler, işçilerin reel-ücretlerinde meydana gelen kayda değer azalmalar, işçilerin pek çok hakkının ellerinden alınması, finansal serbestleştirme, sermayenin uzun-dönemli yatırımlardan kısa-dönemli yatırımlara geçmesi gibi başlıklarla kabaca ifade edilebilecek bir “esnekleştirme” sürecinin ortaya çıkması söz konusudur. Öte yandan politik kültürde de *katılıkların* buharlaşması yönünde bir sürecin yaşandığı söylenebilir. 1980 öncesi dönemdeki oldukça sert siyasal mücadelelerin, yapılan sistem kavgalarının, ideoloji ve dava kavgalarının 1980’lerde de aynı *katılıkla* devam ettiğini söylemek oldukça zordur. Politik söylemde bir “yumuşama” olmuş, gündemi daha ziyade “icraat tartışmaları” meşgul etmiştir. Devletin küçültülmesi/geri çekilmesi talepleri “sivil toplum” tartışmaları bağlamında da ortaya çıkmış, politik alan devlet-sivil toplum dikotomisi üzerinden okunmaya başlamıştır. Yeni dönemin özellikleri, ANAP ve lideri Özal’ın şahsında müşahhaslaşmıştır. Öte yandan, politik kültürün değişiminde askerî darbenin çok önemli bir etkisi olmakla beraber, sürecin tek bir nedene bağlı olarak okunması pek de sağlıklı olmasa gerektir.

Bu dönemde kültürel alanda da önemli tezahürler söz konusudur. “Tutumluluk” çağından “tüketim” çağına geçiş, tüketim kültürünün sadece nesnelere değil toplumla ya da bireylerle olan çeşitli ilişki biçimlerine de sirayet etmesi, ailede önceki nesillerin yerlerinin sarsılması, kültürün hiç olmadığı kadar piyasaya tabi olması, reklamcılığın da etkisiyle imgenin özerkleşmesi, özel alan ve kamusal alan arasındaki sınırların aşınması, geçmişe ilginin artmasıyla beraber geçmişin tarihsel ağırlığının boşaltılması ya da imgelerin tarihsel yükünden kurtarılması, modern yurttaş kimliği tornasından geçirilmeye çalışılan bastırılmış kimliklerin -kültür endüstrisinin de etkisiyle- geri dönüşü gibi başlıklar kültürel alandaki köklü değişimlerin bir kısmıdır. Bu bağlamda örneğin sınırların kalkması sadece gümrük duvarlarının kalkması değil, özel alan-kamusal alan arasındaki sınırların ya da modern yurttaş kimliğinin sınırlarının da kalkması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla genel olarak, 1980’li yıllarda -birbirleriyle de bağlantı içerisinde- ekonomik, politik ve kültürel alanlarda önceki yıllardan tevarüs edilen *katılıkların* henüz tam olarak buharlaşmamakla beraber, *katı* formda da yoluna devam edemeyeceğinin belirginleşmesi söz konusudur.

Son olarak bazı hususların vurgulanması gerekmektedir. Birincisi, bu çalışmada değişen ve dönüşen başlıklar üzerinde odaklanılmış olup, bu süreçte sabit kalanın ne olduğu hakkında bir saptama yapılmamıştır. Yine Türkiye’nin Batı tecrübesi karşısında *kendine özgü* durumlarının neler olduğu da bahis konusu yapılmamıştır. Çalışmanın söz konusu eksikliklerine dair yapılacak eleştiriler peşinen kabul edilmektedir. Öte yandan hatırlatmak gerekir ki, okumakta olduğunuz çalışma, hiçbir şekilde Türkiye’nin 1980’li yıllarını bütüncül bir yaklaşımla ele almayı başarabildiği iddiasını taşımamakta olup, sadece yazarının “sesli düşünme” pratiği mesabesinde kabul edilmelidir.

Kaynakça

- Akman, Ş. T. (2014). “İş Hukukunun Piyasalaşması: Emeğin Esnekleşmesi ya da Çalışma Yaşamının Kuralısızlaşması Bağlamında Klasik Liberalizmden Neo-liberalizme İş Sözleşmesinin Dönüşümü”. Ali Murat Özdemir ve Muammer Ketizmen (Ed.), *Türkiye’nin Hukuk Sisteminde Yapısal Dönüşüm* içinde (s. 217-244). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Bali, R. N. (2018). *Tarz-ı Hayat’tan Life Style’a*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berman, M. (2014). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor* (Ü. Altuğ ve B. Peker, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bilici, M. (2000). “İslamın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel Örnek Olayı”. Nilüfer Göle (Ed.), *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri* içinde (s. 216-236). İstanbul: Metis.
- Fülberth, G. (2010). *Kapitalizmin Kısa Tarihi* (S. Usta, Çev.), İstanbul, Yordam Kitap.
- Gürbilek, N. (2019). *Vitrinde Yaşamak*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle, N. (2007). “80 Sonrası Politik Kültür”. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sanbay (Ed.), *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme* içinde (s. 515-526). İstanbul: Alfa Akademi.
- Harvey, D. (2014). *Postmodernliğin Durumu* (S. Savran, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hobsbawm, E. (1996). *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşınlıklar Çağı* (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Kaynar, M. K. (2010). “Tarihsel Bir Kişilik Olarak Mustafa Kemal’den Popüler Kültür Metaı Olarak Atatürk’e”. Mete Kaan Kaynar (Ed.), *Resmi Tarih Tartışmaları 10: Rejim ve Ritüelleri* içinde (s. 75-114). Ankara: Maki Basın Yayın.
- Kumar, K. (2013). *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma* (M. Küçük, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Öğün, S. S. (2000). *Türk Politik Kültürü*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Öğün, S. S. (2010). *Politika ve Kültür*, Bursa, Dora Yayınları.
- Özveri, M. (2014). “İşçi Hakları ve Hukuk”. Ali Murat Özdemir ve Muammer Ketizmen (Ed.), *Türkiye’nin Hukuk Sisteminde Yapısal Dönüşüm* içinde (s. 173-216). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2020). *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Saad-Filho, A. (2018). "Neoliberal Geçişte Para Politikası: Keynesçilik, Monetarizm ve Enflasyon Hedeflemesinin Siyasi İktisat Açısından Eleştirisi", Albritton, R., Jessop, B., Westra, R. (der.), *Siyasi İktisat ve Küresel Kapitalizm* içinde (s. 101-134) (C. Cemgil, Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sarıbay, A. Y. (2007). "Türkiye'de Demokrasi ve Sivil Toplum". Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* içinde (s. 543-560). İstanbul: Alfa Akademi.
- Topak, O. (2012). *Refah Devleti ve Kapitalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunç, A. (2001-2002). "Yoksunluktan Yoksulluğa". *Birikim*, 152/153, s. 50-54.
- Türk, H. B. (2014). *Muktedir*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wood, E. M. (2016). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı* (çev. Şahin Artan), Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul.
- Yeldan, E. (2016). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye*. İstanbul: İletişim Yayınları.